

| Christendemocraten over de kredietcrisis

Gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en het CDA
Partijbureau.

Postbus 30453
2500 GL Den Haag
Tel: +31-70-3424888
Fax: +31-70-3926004
www.cda.nl

ISBN/EAN 9789074493659

2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enig wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5
------------------	----------

Inleiding	7
------------------	----------

Den Haag 24 november 2008

Thema: Gerechtigheid

Mr. dr. J.P. Balkenende	13
--------------------------------	-----------

Prof. dr. R.M.W.J. Beetsma	21
-----------------------------------	-----------

Drs. H.Th.M. Pieper	27
----------------------------	-----------

Eindhoven, 26 november 2008

Thema: Rentemeesterschap

Drs. P.L.B.A. van Geel	33
-------------------------------	-----------

Prof. dr. A.L Bovenberg	39
--------------------------------	-----------

Dr. Th. A. Boer	45
------------------------	-----------

Zwolle, 3 december 2008

Thema: Solidariteit

Mr. drs. J.C. de Jager	51
-------------------------------	-----------

Prof. dr. Th.E. Nijman	57
-------------------------------	-----------

Dr. G.J. Buijs	63
-----------------------	-----------

Utrecht, 9 december 2008

Thema: Gespreide verantwoordelijkheid

Mevrouw M.J.A. van der Hoeven	71
--------------------------------------	-----------

Mr. F.A.M. van den Heuvel	77
----------------------------------	-----------

Prof. dr. H.M. Vroom	85
-----------------------------	-----------

Voorwoord

Vanaf oktober 2008 was ons land in de greep van de kredietcrisis. In eerste instantie leek het hier nog vooral om een Amerikaans probleem te gaan, waarmee in Europa vooral beursanalisten geconfronteerd werden. Oktober 2008 zal de geschiedenis in gaan als de maand dat de overheden, ook in Europa, ingrepen. Deze publicatie: ‘een christendemocratische visie op de kredietcrisis’ geeft u een beeld van de aanleiding en gevolgen van de kredietcrisis. Meer dan dat nog wordt deze crisis tegen het licht van christendemocratische uitgangspunten gehouden.

Eind oktober 2008 heeft het CDA in samenwerking met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de CDA Tweede Kamer Fractie het initiatief genomen tot de organisatie van een serie informatie- en debatavonden. De bijeenkomsten hebben plaatsgevonden op 24 en 26 november en 3 en 9 december op vier locaties in het land: Den Haag, Eindhoven, Zwolle en Utrecht. Het CDA heeft zich daarbij laten inspireren door de vier uitgangspunten waarop het CDA zijn beleid formuleert: gerechtigheid, rentmeesterschap, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Steeds stond bij deze bijeenkomsten één van de vier uitgangspunten van het CDA centraal:

Minister – president Balkenende heeft de eerste avond als spreker geopend. Het thema gerechtigheid kreeg tijdens deze avond bijzondere aandacht. De focus ligt hier sterk op de rol van de overheid als hoeder van het recht. Politieke partijen dienen een rechtvaardige samenleving na te streven zonder samen te vallen met die overheid. Politiek moet de brug tussen maatschappelijk middenveld en de overheid blijven.

Een belangrijk tweede uitgangspunt is rentmeesterschap. Hiermee wordt het meest helder geappelleerd aan het ontbreken daarvan als oorzaak van de kredietcrisis; veel banken hebben zich geen goed rentmeester, beheerder getoond van de hun toevertrouwde middelen. Er is te veel risico genomen, terwijl het bancaire beroep juist degelijkheid vereist! Overigens appelleert dit uitgangspunt niet alleen aan de inheligheid van bankbestuurders, maar ook aan ieder beleggend en sparend individu!

Het derde uitgangspunt is solidariteit. Door Calvijn, zo leerden we tijdens de derde avond, werd dit beginsel als heel wezenlijk deel van de markteconomie gezien. De markt is de plaats waar de verschillende talenten bij elkaar komen en stelt hiermee de mensen in staat elkaar met hun talenten te dienen. De markteconomie is daarmee een ‘uitdrukking van de solidariteit tussen mensen’ en niet, zoals inmiddels duidelijk is, een arena voor individuele winstmaximalisatie.

Tenslotte worden de genoemde uitgangspunten gebundeld door het vierde uitgangspunt, gespreide verantwoordelijkheid. Het impliceert verantwoordelijkheid leggen en nemen op het juiste niveau. De kredietcrisis zelf stijgt ver boven het individuele en zelfs boven het nationale niveau uit. Maar, het beheren van banken is een noodmaatregel van de overheid die een tijdelijk karakter dient te hebben totdat

desbetreffende banken weer de mogelijkheid hebben om onder eigen verantwoordelijkheid te functioneren. De overheid is immers geen bankier.

Onder auspiciën van het partijbureau hebben diverse geledingen binnen het CDA bijgedragen aan deze avonden, waar eind november – begin december in totaal bijna 600 belangstellenden aanwezig waren. Een woord van dank past daarom aan onze bewindspersonen en onze fractievoorzitter die op deze avonden de thematiek verhelderd hebben; aan de specialisten uit de Tweede Kamerfractie die voor de voorbereiding onmisbare achtergrond informatie hebben verzorgd en aan het Wetenschappelijk Instituut die de avonden zelf door het leveren van gespreksleiders in goede banen heeft geleid.

Per avond hebben naast een CDA - bewindspersoon academici en andere deskundigen uit de wereld van de macro-economie en religie één van de uitgangspunten uitgewerkt op de kredietcrisis. Zij hebben vanuit een onafhankelijke positie lessen geformuleerd die uit deze crisis te leren zijn, maar ook hebben zij antwoorden gegeven op vragen omtrent de verantwoordelijkheid van de overheid, de burger, sociale partners, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Het past om hen hiervoor langs deze weg nogmaals te bedanken.

Rest mij nog om u veel genoegten te wensen met het lezen van de diverse bijdragen.

Drs. P.A.C.T. van Heeswijk

*CDA Partijvoorzitter
Januari 2009*

| Inleiding

Het is moeilijk, wellicht onmogelijk, om eind 2008 al de consequenties van de kredietcrisis te kunnen duiden. Wel is het duidelijk dat wat in de zomer van 2008 vooral om een Amerikaans probleem leek te gaan, inmiddels een financiële en economische crisis is geworden die beslist aan Nederland niet voorbij zal gaan en sinds mensengeugen zijn weerga niet kent. Bij deze crisis spelen vele vragen: hoe heeft het zover kunnen komen, hoe gaan we het vertrouwen in de bancaire sector herstellen, wat zijn de gevolgen voor de reële economie en mijn positie en wat zijn lessen of beleidsaanbevelingen. Al deze vragen zijn op een of andere wijze aan de orde geweest tijdens informatie- en debatavonden, die het CDA in samenwerking met de Tweede Kamerfractie en het WI heeft georganiseerd in november en december op 4 locaties in het land. Alhoewel veel nog niet onduidelijk is, kwam wel duidelijk naar voren dat een christendemocratisch antwoord op deze vragen zeer noodzakelijk is. In deze bijdrage wil ik mede op basis van de voordrachten de contouren van een dergelijk antwoord schetsen en hoop een bijdrage te leveren aan een verder debat.

Ingrijpen in de bancaire sector was onontkoombaar

Een belangrijke oorzaak van deze crisis is dat de financiële markten de theorie van de onzichtbare hand onbeschaamd hebben gehanteerd en in hun winststreven zijn ondeugdelijke en niet transparante financiële producten op de markt hebben gebracht. Doordat niemand meer het precieze risico van bancaire producten kon inschatten, ontstond er een moderne wet van Gresham. In de Middeleeuwen dreef slecht geld goed geld uit de markt, in deze crisis zien we dat gebrekkige financiële producten degelijke financiële producten uit de markt drijven. Door velen werd benadrukt dat de stappen die de Nederlandse overheid in deze crisistijd heeft gezet om het vertrouwen terug te winnen -in concreto bepaalde financiële instellingen over te nemen en anderen te ondersteunen- onontkoombaar waren. Jan Kees de Jager geeft in zijn lezing aan wat de gevolgen zijn als de financiële infrastructuur zou wegval- len. De economie zou dan echt stilvallen. Ook Maria van der Hoeven benadrukt het belang van het overeind houden van de financiële sector. De banken vormen de rug-gengraat van de economie en als die omvallen is het leed niet te overzien.

Beter toezicht

Het is dan ook logisch dat deze financiële crisis zal leiden tot strikter toezicht en betere normen die leiden tot deugdelijke producten en het wegstoppen van risico's in de balans voorkomen. Ook een goed deposito garantiestelsel hoort daarbij omdat de spaarder erop moet kunnen vertrouwen dat zijn spaargeld veilig is. Roel Beetsma pleit ervoor om dat nationale toezichthouders beter gaan samenwerken, zodat we in Europees verband kunnen komen tot een strikter toezicht en deposito garantiestel- sel. Goede en transparante uitwisseling van informatie tussen nationale toezichthou- ders is daarbij essentieel. Ook Theo Nijman geeft aan dat het prudentieel toezicht versterkt en geïnternationaliseerd moet worden. Er zijn nieuwe afspraken nodig over het inzichtelijk maken van risico's in de meest ongunstige scenario's.

De morele inbedding

In veel voordrachten kwam naar voren dat het echter een misvatting is dat alleen een sterkere rol van de overheid kan volstaan. Als mensen zich schaamteloos willen verrijken ten koste van anderen staat de overheid voor een schier onmogelijke taak. Er zijn dan zoveel regels nodig dat elke ondernemingszin wordt verstikt. De beperkingen van de overheid worden ook geschetst door Henk Vroom. De overheid kan zelf geen levensbeschouwing maken en kan geen moraliteit afdwingen. Voor christendemocraten is de enige werkbare vorm dan ook een morele herbronning met ook nieuwe normen in het bankwezen. Volgens Theo Nijman moet de morele herbronning niet tot werknemers in de financiële sector beperkt blijven maar gaat ons allen aan. Theo Boer pleit ervoor dat juist in deze tijden beleggers hun portefeuille met de nodige terughoudendheid beheren.

Het Rijnlandse model

Zoals Jan Peter Balkenende dat aangeeft moeten we het Angelsaksische model van ongelimiteerde winstmaximalisatie en vrije markt denken vaarwel zeggen en ons richten op het Rijnlandse model van samenwerking tussen partijen en een lange termijn focus. Essentieel is ook dat dit model uitgaat van een waardeoriëntatie gericht op verantwoordelijkheid en zelfbeperking. Maar dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Volgens Hein Pieper is de dominantie van het vrije markt denken ook in onze regio's zo groot geworden dat de eigen traditie van het Rijnlandse model in Europa vergeten is. Pieper staat in zijn artikel dan ook stil bij de wortels van het christelijk-sociaal denken. Ook Frank van den Heuvel gaat in op dit denken op basis van een aantal encyclieken, die nog niets aan actualiteitswaarde verloren lijken te hebben. Govert Buijs gaat op zijn beurt terug naar Calvijn, die stelt dat de markteconomie primair 'een uitdrukking is van de solidariteit tussen mensen', niet een arena voor de maximalisering van de eigen winst. De markt moet uitgaan van een minimaal besef van solidariteit, omdat anders elke economische relatie wordt vergiftigd door wantrouwen.

Herstel van vertrouwen

Ook zou de bancaire en verzekeringssector eraan moeten werken om vertrouwen terug te winnen door producten transparant en zonder verborgen kosten aan de man te brengen. Terecht geeft de ethicus Theo Boer aan dat deze crisis mede is veroorzaakt door het falend menselijk gedrag van individuen en dat van deze individuen verwacht mag worden dat gewerkt wordt aan herstel van vertrouwen. Velen staan stil bij de excessieve beloningsstructuur. Ook hier wordt benadrukt dat vooral hieraan zelf zullen moeten werken. Het is dan ook prima dat de Nederlandse Vereniging van Banken een commissie instelt onder leiding van ex-ING-CFO Cees Maas die de beloningsstructuur onder de loep gaat nemen en dat banken hun beloningsbeleid aanpassen. Maar het gaat om meer. Het gaat zoals Theo Boer stelt dat de banken zich als een goede rentmeester gedragen en dat is meer dan de eigen portemonnee.

Volgens Lans Bovenberg moeten banken weer saai worden en zich meer gaan richten op het veilig beheren van spaargelden.

Naar een sociale markteconomie

Uiteindelijk moet de lange termijn horizon van het Rijnlandse model met een sterke waardeoriëntatie, waarin ondernemers, de samenleving en consumenten kunnen floreren, het uitgangspunt zijn. Het is daarom een goed signaal dat de partijen in de polder eendrachtig in oktober 2007 de handen ineen hebben geslagen en een sociaal akkoord hebben afgesloten. Dit sociaal akkoord heeft de contouren van wat het Rijnlandse model zo sterk maakt: gezamenlijk de crisis aanpakken met een bijdrage van werknemers door een gematigde loonontwikkeling, werkgevers door investeringen in employability en de overheid door een (tijdelijke) regeling voor werktijdverkorting en loopbaacentra. Op deze wijze wordt gepoogd de gevolgen van deze crisis voor de arbeidsmarkt zoveel mogelijk te verzachten.

Geen overkreditering

In het Rijnlandse model is voor overkreditering op de korte termijn van het Angelsaksische model geen plaats. Dit gaat uiteraard in eerste instantie voor de banken zelf. Maar deze overkreditering van de banken staat niet op zichzelf. Steeds luider wordt het pleidooi om de begrotingsregels overboord te zetten om daarmee de economie verder te stimuleren. Pieter van Geel wijst echter op het belang van de huidige begrotingsregels. Hij merkt op dat de zogenaamde automatische stabilisatoren in de begrotingsregels ervoor zorgen dat nu het even minder gaat de overheid niet meteen op de handrem hoeft. Interessant is het pleidooi van Maria van der Hoeven, die aangeeft dat we maatregelen moeten nemen zowel de structuur van economie als de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Juist van christendemocraten mag een dergelijke rol verwacht worden. De teneur is dat ook de overheid moet oppassen met overkreditering, omdat anders de rekening naar de volgende generatie wordt doorgeschoven. Als een les uit de financiële crisis kan worden getrokken is dat overkreditering wordt afgestraft. Of het nu gaat om de banken, die te ruimhartig kredieten hebben verstrekt of om overheden die een belastingverlaging aankondigen terwijl de tekorten de pan uitrijzen, de markt zal dit doorzien en een hogere rente vragen. Met name voor landen met een slechte staat van de overheidsfinanciën is de lange rente al aan het oplopen.

Een relatief gunstige uitgangspositie

De gevolgen van de financiële crisis voor de reële economie zullen onmiskenbaar voelbaar zijn en ook wij zullen aan deze storm niet ontkomen. Beetsma vraagt zich af of deze crisis net zo erg wordt als de jaren dertig. Toch was het niet alleen somberheid tijdens deze vier avonden. De uitgangspositie van Nederland is relatief gunstig dankzij de hervormingen die eerder met name door de kabinetten-Balkenende zijn doorgevoerd en de daarmee samenhangende gunstige stand van de overheidsfi-

nanciën. De wind kunnen we niet beïnvloeden, doch wel de boot waarmee we gaan varen! Wat dat betreft heeft de nieuwe Amerikaanse President een minder gunstige uitgangspositie. Het overheidstekort in de VS zoals dat door de vorige President is overgedragen bedraagt al bijna 8% BBP en dit zal de komende tijd verder oplopen ondermeer als gevolg van een stijgende werkloosheid. Dit zal de mogelijkheden van de nieuwe Amerikaanse president aanzienlijk inperken om belastingverlagingen of uitgavenstijgingen door te voeren.

De huizenmarkt

Toch maken velen zich terecht zorgen. Met argusogen wordt er op dit moment gekeken naar de doorwerking van de financiële crisis naar de woningmarkt. Met name in het VK zijn de huizenprijzen aanzienlijk gedaald, hetgeen de recessie aldaar aanzienlijk verdiept. Volgens sommigen zou de overheid de nodige maatregelen moeten nemen om een daling van de huizenprijzen te voorkomen, doch ook hier moet voor een overreactie worden gewaarschuwd. De Nederlandse huizenmarkt lijkt er beter voor te staan dan die in andere landen zoals VK en Spanje, die in de afgelopen jaren met een explosieve prijsstijging van doen hebben gehad. Bovendien worden de hypotheeklen in Nederland vaak lang gefinancierd, terwijl bijvoorbeeld het VK veel meer korte financiering kent. Ook hier rendeert dus uiteindelijk onze Rijnlandse model met een lange termijn focus in plaats van de Angelsaksische benadering gericht op de korte termijn.

Slot

In vier bijeenkomsten werden de gevolgen van de kredietcrisis en de reactie van het kabinet besproken. Veel begrip bestond er voor de doortastende houding van het kabinet, die voortvarend de bankencrisis heeft aangepakt. Wel bracht menigeen naar voren dat deze overheidsinterventies tijdelijk moeten zijn. Zo snel als mogelijk moeten banken weer op eigen benen staan. Ook dient het toezicht verscherpt te worden. Door velen is echter naar voren gebracht dat de oplossing verder moet reiken. Het is zeer zeker ook een morele crisis. We moeten de bankiers weer blind gaan vertrouwen en duurzaam gaan bankieren. In het bijzonder de Nederlandse bancaire sector met een diepe worteling in de samenleving zou dit appel moeten oppakken en als voorbeeld kunnen dienen voor maatschappelijk verantwoord bankieren ook elders in Europa (en de VS). Geheel in de tradities van ons Rijnlandse model, waar wij als christendemocraten ons zo in thuis voelen, moet korte termijn gewin plaats maken voor een lange termijn focus en waarden.

Prof. dr. R.H.J.M. Gradus

Directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Januari 2009

| Mr. dr. J.P. Balkenende

Inleiding

Het zijn roerige economische tijden. Ik wil vandaag met u spreken over de gevolgen van de kredietcrisis. Een belangrijk onderwerp dat ons de afgelopen tijd in de greep heeft gehouden. Het is het gesprek van de dag. Geheel terecht; er is immers het nodige aan de hand. De Nederlandse overheid heeft de afgelopen tijd op ongekende schaal in moeten grijpen in de financiële sector. Om de meest in het oogspringende maatregelen te noemen. ABN AMRO en Fortis zijn tijdelijk in handen van de staat gekomen. Er is een noodfonds opgericht van EUR 20 mrd door de overheid, waarvan ING en Aegon inmiddels al in ruime mate gebruik hebben gemaakt. Deze gebeurtenissen, die niemand van ons tot een paar maanden geleden voor mogelijk hadden gehouden, stellen ons politici voor nieuwe vragen. We staan voor een kruispunt en we moeten oversteken. Het CDA vindt dat de overheidsinterventies tijdelijk moeten zijn. De financiële instellingen moeten, binnen afzienbare tijd, weer gewone marktspelers worden. We staan aan de vooravond van een nieuwe ordening van de bancaire sector. De markt ordening blijft hiervoor de meest verstandige leidraad, maar kan niet zonder verantwoorde aanvullingen. Ik wil vandaag kijken naar de mogelijke ordening van het toekomstige financieel systeem. Het CDA heeft hierop een duidelijk herkenbaar geïnspireerde visie, er moeten lessen worden getrokken uit de recente ontwikkelingen op de financiële markten.

De weg die achter ons ligt

De kredietcrisis kwam onverwacht, maar niet volledig als donderslag bij heldere hemel. In feite is er al sinds augustus 2007 sprake van een kredietcrisis. Op dat moment werd duidelijk dat een aantal risicovolle hypotheeklen in de Verenigde Staten veel minder kredietwaardig was dan daarvoor was gedacht. Banken verpakten dit soort hypotheeklen gezamenlijk in grotere pakketten en verkochten deze pakketten weer door aan andere banken, aan andere marktpartijen zoals hedge funds of aan institutionele beleggers. Economen noemen dit proces securitiseren. Hierop werden grote winsten behaald. Totdat zoals gezegd, de kredietwaardigheid van de hypotheeklen onzeker werd. Het bleek onduidelijk of hypotheeklen eigenaren hun rentelasten wel konden betalen. Banken wisten hierdoor niet meer wat de door hun verstrekte producten nu in werkelijkheid werkelijk waard waren. Bovendien verspreidde de onzekerheid zich naar andere financiële producten. Dergelijke producten waren vaak zo complex in elkaar gezet, dat banken geen goed zicht meer hadden op hun precieze werking. Waar we dachten dat sprake was van financiële innovatie, was vaak alleen maar sprake van financiële complicatie en zelfs frustratie. Dergelijke innovatie leidt misschien tot korte termijn winst voor de banken, maar op de lange termijn tot kapitaalvernietiging. Hier is het CDA op tegen. Financiële innovatie is goed, maar alleen als de risico's voor iedereen helder en transparant zijn. Banken zijn het afgelopen jaar voortdurend bezig geweest om af te schrijven op al deze financiële producten. Er is inmiddels wereldwijd door banken voor het ongelooflijke bedrag van ruim \$ 500 miljard afgeschreven. We weten op dit moment nog steeds

niet voor welke bedragen er verder nog zal moeten worden afgeschreven. Het grootste probleem hierbij is dat niet duidelijk is wat de precieze marktwaarde is van de financiële producten. De huidige boekhoudregels werken de problemen in de hand. Het is onduidelijk welke verliezen banken precies moesten nemen. Dit droeg bij aan de onzekerheid. Er is behoefte aan realistischer boekhoudregels, voor zowel goede tijden als in slechte tijden bij afwezigheid van een goede marktwaarde! Door al deze onzekerheden ontstond een neerwaartse spiraal. Langzaam ebde het vertrouwen weg uit de financiële markten. Terwijl vertrouwen juist cruciaal is. Banken leenden elkaar geen geld meer uit, waardoor ze soms al over onvoldoende kasmiddelen beschikten. Als banken zelf niet genoeg liquide middelen hebben, kunnen ze in de problemen komen. De centrale banken, zoals de Europese Centrale Bank, zijn maanden druk bezig geweest om deze taak van de banken over te nemen. Dit kan niet al te lang zo doorgaan. Banken moeten hiervoor zelf zorgen.

Verslechtering in september

De situatie verslechterde in september veel verder. De sluimerende onrust legde een deken van onzekerheid over de financiële wereld. In de VS kwamen de hypotheekverstrekkers Fannie Mae en Freddie Mac in de problemen. Dit was ongekend. Instituties die deels in de jaren dertig waren opgericht om de crisis uit de jaren twintig tegen te gaan werden nu zelf onbetrouwbaar. Bovendien greep de Amerikaanse overheid niet in bij Lehman Brothers in de Verenigde Staten. Het faillissement bij één van de oudste zakenbanken was een feit. Deze gebeurtenissen brachten een schok in de financiële wereld teweeg die we op dit moment nog steeds niet helemaal te boven zijn gekomen. De ontwikkelingen ontsponnen zich vanaf dat moment razendsnel. Het beetje vertrouwen dat er nog was viel nu ook weg. Banken konden geen leningen meer krijgen. Het interbancaire verkeer, het belangrijkste fundament onder ons bankwezen, viel vrijwel volledig stil. Economisch gezonde banken raakten in ernstige problemen. Ze konden niet meer aan vers geld komen. Om dicht bij huis te blijven. Fortis is het meest sprekende voorbeeld van een bank die in de kern financieel gezond was, maar toch in grote problemen raakte. Tot op zekere hoogte geldt dit ook voor ING, SNS en Aegon die in de problemen kwamen. Al deze banken beschikten over te weinig kernkapitaal. Alleen door kapitaalinjecties kon de situatie ten goede gekeerd worden. We bevonden ons in de financiële wereld dus op een weg vol gaten. Dit mag niet zo blijven. In de toekomst moeten deze gaten worden gedicht. (Mijn inziens, nog meer dan dat. Een nieuw wegdek is nodig).

De maatregelen van de Nederlandse overheid waren noodzakelijk en daadkrachtig

De Nederlandse overheid greep snel en daadkrachtig in. We zijn met de neus op de feiten gedrukt hoe belangrijk het bankwezen is voor onze economie. In gewone tijden zijn we ons daar minder van bewust. Tegelijkertijd is duidelijk geworden dat de overheid gelukkig over de nodige mogelijkheden beschikt om in te grijpen. Dank-

zij de ingrepen van de overheid, ook in Europees verband, is de stabiliteit van het Nederlandse bankwezen veilig gesteld. Dit is ook de CDA-lijn.

Juist door deze crisis blijkt dat de ideeën van de VVD over volledig vrije marktwerking gewoonweg niet kloppen. Korte termijn gewin voor aandeelhouders die geen duurzame band hebben met een bedrijf is ongewenst. Dit is zelfs een panacee voor een catastrofe. We hebben scherp toezicht nodig. Ook hebben we behoefte aan een duurzame relatie tussen aandeelhouder en het bedrijf. Tegelijkertijd zijn we van mening dat het beleid erop gericht zou moeten zijn om deze instelling zo snel mogelijk weer klaar te stomen voor de markt. De manier waarop de leningen en deelnemingen zijn vormgegeven zijn hier gelukkig ook op ingesteld.

De forse interventies van de overheid van de afgelopen tijd hebben er wel toe geleid dat de overheid veel financiële middelen heeft moeten aantrekken. Hierdoor is de staatsschuld fors toegenomen. Voor het CDA is goed rentmeesterschap van de overheid cruciaal. De interventies dienen op financieel solide wijze plaats te vinden. Het kabinet heeft dan ook besloten, mede op aandringen van Pieter van Geel, dat alle mogelijke toekomstige opbrengsten van deze interventies worden gebruikt om de staatsschuld mee af te lossen. Mogelijke meevallers mogen niet leiden tot extra uitgaven door de overheid. Wij vinden het niet verstandig om toekomstige generaties op te zadelen met deze last. De hogere staatsschuld zal daarom ook weer dalen wanneer de banken weer aan de markt worden verkocht of wanneer financiële verplichtingen aan de Staat kunnen worden nagekomen.

Hoe nu verder in de bancaire wereld?

Toezicht

Ten eerste op het terrein van het toezicht. Het toezicht in de Verenigde Staten heeft toegestaan dat dergelijke complexe producten konden worden ontwikkeld. En zo'n hoge vlucht konden nemen. Er werd teveel vertrouwen gesteld in producten die uiteindelijk niet duidelijk waren. Niet voor de koper, maar vaak ook niet voor de verkoper zelf. Dit is ontoelaatbaar. Hier zullen ook onze toezichthouders in Nederland beter op moeten letten. De Nederlandsche Bank als toezichthouder moet waken over de stabiliteit van het financiële systeem. De Autoriteit Financiële Markten moet toezicht houden op het gedrag van banken ten aanzien van de producten die ze verkopen. Bovendien zullen banken meer reservekapitaal moeten aanhouden voor risicovolle leningen dan nu het geval is. Het CDA is voorstander van een strenger toezichtregime op basis van deze uitgangspunten.

Internationaal toezicht

Het nationale toezicht blijft het fundament onder het bankwezen. We moeten echter ook over de grenzen kijken. Een van de lessen van de huidige kredietcrisis is dat toezichtouders onderling beter moeten samenwerken, zeker in Europa. Er moet betere informatie-uitwisseling komen. Het kan niet zo zijn dat de nationale toezichthouders

als eilanden opereren, terwijl de banken waarop ze toezicht houden internationaal sterk vervlochten zijn. Daarom zijn we voorstander tot nauwere samenwerking tussen de afzonderlijke Europese toezichthouders. Dit kan uiteindelijk mogelijk leiden tot één Europese toezichthouder voor banken. Dit is echter geen kwestie voor vandaag of morgen. Bij een verbetering van het grensoverschrijdend toezicht heeft het IMF ook een belangrijke coördinerende rol te vervullen.

Depositogarantieregeling

Tijdens de crisis is het Nederlandse deposito garantiestelsel aangepast. Met dit stelsel wordt het spaargeld van een spaarder tot een grensbedrag gegarandeerd bij het faillissement van een bank. Deze grens is op 7 oktober 2008 omhoog getrokken van een kleine EUR 40.000 naar EUR 100.000. Dit is voor dit moment een verstandige maatregel, een maatregel om de onrust in te dammen. Wij zijn ook voorstander van een Europees Stelsel voor de depositogarantieregeling met een gezamenlijke limiet. Alleen in dat geval ontstaat er in Europa een gelijk speelveld. Het is nu van belang de komende tijd te bekijken hoe het deposito garantiestelsel structureel verder verbeterd kan worden. Een goede en transparante depositogarantieregeling vormt het fundament van een goed financieel stelsel. Het CDA vindt het van groot belang dat de spaarder erop kan vertrouwen dat zijn spaargeld veilig is. Gewoon zoals we dat gewend zijn in Nederland!

Ordering

Deze crisis biedt nu ruimte om ethische afwegingen en overwegingen een plek te geven. We moeten het Angelsaksische model van ongelimiteerde korte termijn winstmaximalisatie vaarwel zeggen. We moeten ons richten op het Rijnlandse model met waardenoriëntatie en een lange termijn focus. Er is een morele herbronning van het bank- en verzekeringswezen geboden. Daarvoor doe ik een beroep op het Nederlandse bedrijfsleven, en het bank en verzekeringswezen in het bijzonder, om de horizon van het Rijnlandse model als uitgangpunt te nemen. Met een sterke waardenoriëntatie waarbij ondernemers, de samenleving en consumenten kunnen floreren. Wees als bedrijf transparant, wees behoedzaam, handel in belang van het welzijn van je klanten en wees vooral aanspreekbaar op de rol en positie die je in de maatschappij vervult. Het is tijd voor een gedragscode waarin zekerheden in plaats van onzekerheden worden gegeven. Een gedragscode waarin transparantie van kosten en beleggingen worden geboden in plaats van deze te verstoppen. Een gedragscode waarin afspraken worden gemaakt over hoe er gehandeld wordt in het belang van spaarders, verzekerden, werknemers en aandeelhouders. De Nederlandse bancaire en verzekeringssector met een diepe worteling in de samenleving zou de handschoen moeten oppakken en als voorbeeld moeten dienen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Gevolgen voor de economie

Ik wil afsluiten met de gevolgen voor de Nederlandse economie. Door de kredietcrisis hebben zich donkere stapelwolken samengepakt aan onze economische horizon. Wat betreft deze economische gevolgen moeten we eerlijk zijn. We gaan geen eenvoudige economische tijden tegemoet. De internationale economie zal geraakt worden. Nederland is van oudsher een open economie en wordt hoe dan ook beïnvloed door de internationale ontwikkelingen. De gevolgen voor de economische groei zijn onvermijdelijk negatief.

Geen protectionisme, de markt niet dichtgooien

Niettemin, Nederland staat er economisch relatief best goed voor. Mede dankzij de hervormingen zoals die zijn uitgevoerd onder Balkenende II en III als ook het solide financiële beleid kan Nederland tegen een stootje. De werkloosheid is laag, de inflatie daalt ook weer wat, onze exportpositie is goed. Vooral van belang is ook dat we niet reageren zoals in de jaren dertig met protectionistische maatregelen. In principe dus geen staatssteun door de overheid.

Maar wel maatregelen van de overheid in de zin van de garantiestellingen, bijvoorbeeld het garantieplan van € 200 mrd. Met behulp van dit garantieplan worden onderlinge leningen tussen financiële instellingen gegarandeerd. Dit is van fundamenteel belang voor het onderlinge vertrouwen tussen financiële instellingen, op deze manier durven ze weer aan elkaar te lenen. In dit kader passen ook de maatregelen zoals het kabinet deze afgelopen vrijdag heeft genomen. Het kabinet wil de bedrijvigheid 'extra lucht geven' door de liquiditeit voor bedrijven te vergroten. Zo wordt het fiscale instrument van vervroegde afschrijvingen weer ingevoerd. Hierbij is tussen de EUR 2 en 4 mrd gemoeid. Vandaag heeft minister Donner de voorwaarden bekend gemaakt voor werktijdverkorting. Dit betekent dat bedrijven die meer dan 30% omzet daling hebben een beroep kunnen doen op het ww-fonds. Zo kunnen werknemers voor maximaal een half jaar een ww-uitkering krijgen. Verder heeft het kabinet aangekondigd om infrastructurele projecten te versnellen, waaronder de nieuwe Deltawerken. Met deze en nog andere maatregelen geeft het kabinet een liquiditeitsimpuls ter grootte van ongeveer 1 procent van het Bruto Nationaal Product, ofwel ongeveer 6 miljard euro.

Huizenmarkt

Dan nog de huizenmarkt. De internationale kredietcrisis heeft gevolgen voor het goed functioneren van de huizenmarkt. Banken zullen voorzichtiger worden met het verstrekken van kredieten aan particulieren en bedrijven. Banken rekenen hogere rentes en zullen mogelijk strengere voorwaarden gaan stellen. Het kan voor particulieren dan ook moeilijker worden om te lenen. Zowel voor het kopen van huizen als voor het verbouwen daarvan. Bedrijven kunnen eveneens meer moeite krijgen met het lenen van geld ten behoeve van onroerend goed. Hiernaast verslechteren de ver-

wachtingen over de economische groei. Dit heeft tot gevolg dat consumenten grote uitgaven, zoals de aanschaf van huizen (en verbouwingen) zullen uitstellen.

Er valt veel te zeggen over het functioneren van de huizenmarkt. Dit is niet het onderwerp van vandaag. Wij vinden het vooral van belang dat we niet moeten overreageren. De prijzen op de huizenmarkt in Nederland zijn de afgelopen twee decennia verviervoudigd. Een tijdelijke rustige prijsontwikkeling past bij de verslechterde economische omgeving. Niettemin waar mogelijk zullen wij stimuleren dat bedrijven en particulieren kunnen blijven lenen!

Echter een van de grote knelpunten is volgens het CDA ook de aanbodzijde van de huizenmarkt. Er moet meer worden bijgebouwd. Wij willen het woningbouwcorporaties dan ook makkelijker maken om te bouwen. Minder regels. Ook moeten we het scheefwonen aanpakken. Mensen met een te hoog inkomen moeten niet eindelijk tegen lage huren kunnen blijven zitten. Graag verwijs ik u naar het rapport van het WI over de woningmarkt dat 24 november 2008 is gepresenteerd.

Tot slot. Het bancaire landschap zal door de kredietcrisis anders moeten worden ingericht. Het CDA steunt het daadkrachtige optreden van de overheid. Deze interventies waren noodzakelijk, maar moeten tijdelijk zijn. Als de banken weer op orde zijn en zodra het economische tij weer ten goede gekeerd is zullen zij weer op eigen benen moeten staan. Het CDA wil scherper toezicht. Op nationaal vlak, maar waar noodzakelijk ook internationaal gecoördineerd.

Morele crisis

Maar de oplossing van de crisis moet verder reiken. Het is deels een morele crisis. We moeten weer blind op de integriteit van de bankier kunnen vertrouwen. We hebben een morele herbronning nodig. We moeten ons bezinnen op het bankierschap. We moeten weer meer duurzaam gaan bankieren. De moderne bankier staat midden in de moderne maatschappij. De bankier vormt een belangrijke schakel in de ketting waarmee economische activiteiten kunnen bloeien. We moeten de lange termijn relatie tussen aandeelhouder en de bank weer meer gaan koesteren. In deze opvattingen voelen wij ons als CDA'ers goed thuis. We staan voor grote uitdagingen. Het zal moeite kosten die het hoofd te bieden. De crisis biedt ook de kans om nieuwe wegen in te slaan. Het CDA biedt hier een verantwoorde visie. Vol vertrouwen in een goede en financieel degelijke toekomst.

**| Prof. dr. R.M.W.J.
Beetsma**

Inleiding

Het wordt de ergste crisis genoemd sinds de jaren dertig. Gaat het werkelijk zo ernstig worden? Dit hangt af van de uitwerking van de huidige financiële crisis op de reële economie. Deze uitwerking op zijn beurt hangt weer af van de maatregelen die nu worden genomen. Het ingrijpen in de financiële sector was naar mijn mening onvermijdelijk. Het pakket aan stimuleringsmaatregelen dat nu is aangekondigd kan inderdaad behulpzaam zijn de effecten voor de reële economie te verzachten. We moeten echter oppassen om de deur nu niet wagenwijd open te zetten naar grootschalig overheidsingrijpen. En we moeten vooral ook de lange termijn voor ogen houden. De crisis biedt het momentum om het financiële systeem robuuster te maken voor de lange termijn. Laten we dus die kans grijpen.

Oorzaken en gerechtigheid

Het thema van deze avond is de link van de kredietcrisis naar de gerechtigheid. De uiteindelijke oorzaak van de crisis ligt niet hier maar in de Verenigde Staten. Daar is een combinatie van zaken fout zijn gegaan. Doel van veel banken was om zoveel mogelijk hypotheekleningen te verkopen en zo de concurrentie voor te blijven. Hierop werd men afgerekend. De risico's voor de klanten door een te laag inkomen of te weinig vermogen werden uit het oog verloren. Vervolgens werden hypotheekleningen gebundeld en als nieuwe beleggingsinstrumenten doorverkocht. Daarmee werd het risico voor de afzonderlijke hypotheekverstrekker verkleind, maar het risico ook verspreid over de binnen- en buitenlandse economie. Toen het fout ging in Amerika, is de rest van de wereld meegesleurd. Individuele financiële instellingen in de V.S. hebben dus een grote verantwoordelijkheid voor de situatie. Maar zij niet alleen. Het Amerikaanse toezicht faalde. De insteek was zoveel mogelijk deregulering. Bovendien was het toezicht totaal versnipperd. Echter ook Europese financiële instellingen hebben gefaald. Zij hebben beleggingen gedaan in gecompliceerde producten, zonder ze voldoende te begrijpen en zich af te vragen wat de risico's waren. Enkele Duitse Landesbanken hebben zich bijvoorbeeld zonder kennis van zaken aan deze producten vertild.

Het debat wordt nu, niet onterecht, vaak gevoerd in termen van gerechtigheid. Waarom krijgen de banken zoveel steun terwijl zij de schuldigen zijn aan de crisis en bovendien, voordat de crisis optrad, veel geld hebben verdiend aan exotische financiële producten? Waarom krijgen andere sectoren geen of minder steun terwijl zij enkel worden meegezogen in de huidige crisis? Dat is een kernvraag waarop de politiek een antwoord moet proberen te geven. De politiek probeert aan te geven dat de steun voor de banken niet uit medelijden of liefde is, maar om het financiële systeem voor ons allen draaiende te houden. Maar kunnen we dan niet tenminste eisen dat die instellingen die nu geholpen worden hun verantwoordelijkheid nemen en inderdaad doen wat ze geacht worden te doen: kredieten verlenen aan gezonde bedrijven uit met name het midden- en kleinbedrijf? Ik vind van wel, en de overheidscommissarissen die nu zijn aangesteld moeten dit eisen.

De discussie over gerechtigheid wordt wellicht het meest expliciet gevoerd in het kader van ABN-AMRO – Fortis en Icesave. Wat betreft ABN-AMRO en Fortis moet bedacht worden dat we deze zaak beoordelen met kennis achteraf, zij het dat toen de overname nog werd onderhandeld de huizenmarkt in de Verenigde Staten al onder druk stond en een teruggang kon worden voorzien. Dat het zo erg zou worden kon niet worden voorzien. Ook is tijdens het overnameproces door Nout Wellink van de Nederlandse Bank al gewezen op de risico's van een overname door drie partijen. Helaas, kun je stellen, is de kredietcrisis voor ABN-AMRO te laat gekomen, anders was de overname en het in stukken hakken van deze bank niet gebeurd. In het geval van Icesave is de overheid spaarders al een heel eind tegemoet gekomen door deposito's te garanderen tot 100.000 euro. Hoe treurig een aantal individuele gevallen ook is, men moet altijd bedenken dat een hoger geboden rendement waarschijnlijk gepaard gaat met een hoger risico. Dit is hoe de markt werkt. Feitelijk zijn behoedzame financiële instellingen, zoals Rabo, klanten kwijtgeraakt aan meer risicovolle instellingen die hogere rendementen bieden, terwijl vervolgens de klanten van deze instellingen uit de brand worden geholpen met het geld dat de Rabo's in het deposito garantie systeem hebben gestopt. Toch kan de kleine spaarder niet volledig aan zijn lot worden overgelaten. Kan hij wel weten hoe de deposito garantieregeling werkt en onder wat voor voorwaarden hij er gebruik van kan maken? Wat de rol is van hier gevestigd zijn als bankinstelling of slechts een bijkantoor hebben? Natuurlijk kan hij dat niet weten! Maak het daarom zo eenvoudig mogelijk voor de gewone spaarder en laat alleen bankactiviteit toe van instellingen die hier gevestigd zijn. Bovendien, als het dreigt fout te lopen, beter veel te vroeg ingrijpen, dan iets te laat. Icesave mocht hier eerst voor 500 miljoen aan spaargeld aantrekken, vervolgens gingen ze erover heen en werd er niet ingegrepen. Kunnen we niet beter instellingen waarover totaal geen duidelijkheid is helemaal weren, in plaats van dat ze een beetje hun gang kunnen gaan?

We moeten echter niet alleen terugkijken en denken in termen van “schuldigen”. Het marktsysteem is niet verkeerd, en heeft ons grote welvaart gebracht. Kijk maar eens naar Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. Men is nu nog steeds bezig de puinhopen van het communisme en het socialisme te ruimen. Het overboord gooien van het marktsysteem is absoluut geen optie. Het marktsysteem als zodanig is niet de oorzaak van de crisis. Weliswaar hebben we op korte termijn meer overheidsinmenging, maar op langere termijn moet de overheid zich weer terug trekken uit deze sector. Terecht is ook besloten dat de toekomstige opbrengsten op de huidige staatsdeelnemingen gebruikt worden voor een verlaging van de nu opgelopen staatsschuld.

Aanpassingen: randvoorwaarden en zelfreinigend vermogen

Hoe moeten we het dan wel doen? Door te kijken naar de precieze oorzaken van de crisis. Het zijn de kaders waarbinnen het systeem opereert die we moeten verbeteren, maar het is ook de cultuur van het niets ontziende, korte termijn graaien die

in de afgelopen jaren is ontstaan en die moet veranderen. Beide zaken hebben met elkaar te maken. Gebreken in het systeem leiden tot een afglijden van de moraal. We moeten overigens niet de illusie hebben dat er nooit meer een crisis kan optreden door maatregelen die we nu nemen. Echter we willen de kans op zo een crisis zo klein mogelijk maken. En wanneer een crisis optreedt, willen we de gevolgen zo beperkt mogelijk houden. Ik bespreek enkele mogelijke veranderingen met name:

1. Het toezicht op de financiële sector: dit was vooral in de Verenigde Staten te laks en te versnipperd. De V.S. proberen nu deze versnippering te verkleinen door afzonderlijke toezichthouders bij een te voegen. Kunnen we er ook gerust op zijn dat de laksheid verdwijnt? Laks toezicht is overigens ook een probleem van sommige landen in Europa. We moeten er dus in Europees verband op aandringen dat ieder land een strikt toezicht voert op zijn financiële instellingen. Immers de gevolgen van laksheid beperken zich niet tot individuele landen, maar spreiden zich over andere landen. Waardoor ontstaat laksheid in het toezicht eigenlijk? Een van de oorzaken is “regulatory competition”. Door niet te streng toezicht te houden, kun je je eigen instellingen een concurrentie voordeel geven ten opzichte van de instellingen in andere landen. Dit is een kwalijke situatie die eist dat nationale toezichthouders beter gaan samenwerken. Op termijn acht ik het echter onvermijdelijk dat er één Europese toezichthouder moet komen. Deze toezichthouder is eindverantwoordelijk voor al het financiële toezicht in Europa en legt uniforme toezichtregels op in de hele Unie. Hiervoor hebben Sylvester Eijffinger en ik gepleit in een aantal artikelen.¹ Belangrijk is echter dat de uniforme norm er een is van voldoende strikt toezicht in de hele Unie.
2. De bonussen voor bestuurders in het bedrijfsleven: terecht worden er maatregelen genomen die de aantrekkelijkheid van gouden handdrukken verkleinen. Wat betreft de salarissen voor de bestuurders moet er nog een en ander gebeuren. Het argument dat de exorbitante salarissen nodig zijn omdat onze beste bestuurders anders naar het buitenland verdwijnen lijkt niet erg overtuigend – we zien dat niet vaak gebeuren, terwijl bovendien de best betaalde bestuurders niet altijd de beste resultaten hebben behaald. Maar wellicht meer nog dan de hoogte van de beloningen moeten we de structuur ervan ter discussie stellen. Het bedrijfsleven dient hiertoe zelf het initiatief te nemen.² Dit geldt voor zowel de raden van commissarissen als de grote institutionele beleggers die hier invloed op kunnen uitoefenen. Het bonusgedeelte zou verkleind kunnen worden ten opzichte van het reguliere salaris. Ik denk echter eerder nog aan een structuur waarbij de bonus wordt uitgekeerd in aandelen die pas na een bepaalde

1 | Zie Beetsma, R. en S. Eijffinger (2008), Kredietcrisis kan leerschool zijn, *NRC Handelsblad*, 28 mei; Beetsma, R. en S. Eijffinger (2008), Pleidooi voor herstructurering Europese financiële toezicht, *Economisch Statistische Berichten*, 19 september, dossier 93 (4543S).

2 | Dit is in lijn met Gradus, R. (2008), Overheid kan het niet alleen in crisis, *Trouw*, 16 oktober.

periode kunnen worden verkocht. Dit vergroot de focus op de langere termijn. Daarnaast zou de bonus gekoppeld kunnen zijn aan de relatieve prestatie van de onderneming ten opzichte van zijn sectorgenoten.

3. De financiële sector dient hoe dan ook zijn verantwoordelijkheid te nemen voor de producten die zij aanbiedt. Weliswaar staat alles in de kleine lettertjes, maar je kunt er redelijkerwijs niet van uitgegaan dat mensen die financieel niet onderlegd zijn (en dat geldt voor de meeste) begrijpen wat de kleine lettertjes inhouden. Ze gaan af op wat hun financieel adviseur of hun hypotheekadviseur hun voorspiegelt. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat veel instellingen willens en wetens misbruik hebben gemaakt van de onwetendheid van hun cliënten. Financiële innovatie en concurrentie tussen instellingen zorgen ervoor dat cliënten producten en constructies voorgeschoteld krijgen waarvan ze de risico's niet kunnen overzien. Bijvoorbeeld in de V.S. heb je de "teaser rates" bij hypotheek: de eerste paar jaar is de hypotheekrente laag, daarna gaat hij scherp omhoog. De lage initiële rente is natuurlijk geen kado van de bank, maar wordt gewoon verrekend in de hogere rente die later gerekend wordt. De financiële sector kan zelf het initiatief nemen en afspraken maken dat ze bepaalde typen producten niet verkopen aan niet-professionele klanten.
4. Financiële instellingen, en in dit geval denk ik met name aan de pensioenfondsen, hebben een plicht hun klanten objectief, en volledig, voor te lichten over de gevolgen van hun beleid. In het verleden zijn er bij een aantal pensioenfondsen grote veranderingen doorgevoerd zonder dat hier veel debat over is gevoerd. Men denkt hierbij vooral aan de overgang van eind- naar middelloon en het achterwege laten of het beperken van inflatie-indexatie. Hoewel sommige maatregelen onvermijdelijk zijn, is het belangrijk dat mensen zich bewust zijn van de gevolgen. De koopkracht van de toekomstige pensioenen staat onder druk. Dit is zeker het geval door de recente krimp van de pensioenbuffers, zij het dat algemeen verwacht wordt dat deze zich binnen enkele jaren weer herstellen. Pensioenfondsen moeten echter pro-actief zijn in het schetsen van een realistisch beeld van het toekomstige pensioen.
5. De rol van de kredietbeoordelaars (zoals Moody's en Standard and Poor's): deze hebben een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van de huidige crisis. De kredietbeoordelaars worden betaald door de ondernemingen waarvan ze zelf de kredietwaardigheid moeten beoordelen. Dit leidt natuurlijk tot belangenverstrengeling. Een manier om dit te vermijden is door van kredietwaardigheid beoordeling een publieke taak te maken. Dit kan door een publieke instelling voor de beoordeling van kredietwaardigheid op te richten. Deze kan financiële instellingen of hun producten, al dan niet verplicht, beoordelen. Zo een instelling kan uit algemene middelen gefinancierd worden of door een extra belasting te heffen op financiële instellingen die zich hier vestigen en nieuwe producten op de markt brengen. Cruciaal is echter dat de instelling geen winstoogmerk heeft en dus ook geen belang heeft bij het verlenen van een te gunstige beoordeling. Bij voorkeur

zou de instelling zelfs op Europees niveau moeten worden opgezet. Immers de beoordeling van een financieel product of een instelling is een publiek goed, waarvan ook financiële marktpartijen in andere landen profiteren. Daarnaast is het onwaarschijnlijk dat elk land afzonderlijk voldoende financieel talent bijeen kan brengen om dit zelfstandig te doen. Het opzetten van zo een instelling zal niet goedkoop zijn, maar dit valt in het niet bij de kosten van verkeerde kredietwaardigheid beoordelingen.

Conclusies

Mijn conclusie is dat het korte termijn ingrijpen in de financiële sector noodzakelijk was, maar dat de lange termijn niet uit het oog moet worden verloren. We moeten nu de kans grijpen om ons financiële systeem robuuster te maken voor de lange termijn. Dat betreft aanpassingen van het kader waarbinnen de markt opereert, maar ook het aansporen van de financiële sector om zelf de verantwoordelijkheid te nemen voor de producten die ze aanbiedt en de beloningscultuur en -structuur.

| Drs. H.Th.M. Pieper

Vorige maand is er een boek verschenen in Duitsland onder de titel 'Das Kapital' van een zekere Marx. De schrijver haalt scherp uit naar het huidige economisch bestel. Aan de hand van verschillende voorbeelden laat hij zien hoe steeds meer groepen de dupe worden van een systeem waar maar één waarde telt: de economie. Hij constateert dat mensen als wegwerpproducten aan de kant komen te staan, dat al jaren een groeiende groep mensen gebruik moet maken van voedselbanken, dat steeds meer boeren en middengroepen, middenstanders, onder het minimumloon moeten werken. De kloof tussen arm en rijk wordt steeds groter. De dominantie van het vrije markt denken is ook in onze regio's zo groot geworden dat de eigen traditie van het Rijnlandse model in Europa vergeten is. Marx doet een oproep om weer te gaan denken vanuit de vrije mens en zijn/haar relaties.

Een economie is een onderdeel van de samenleving!

Ik denk dat deze bisschop van München gelijk heeft. Hij is zelfs aartsbisschop. Het primaat van ons denken en handelen moet gegrond zijn in de relationele vrijheid van de mens en niet in de doelrationaliteit van het heersende systeem. Een mens wordt, krijgt vorm in zijn relaties. Hij/zij zoekt telkens weer naar het goede, het geluk in zijn directe omgeving. Zo ontstaat samenleving. In de relaties worden waarden doorgegeven en uitgediept. In het maatschappelijk middenveld dat hieruit ontstaat krijgen deze waarden concreet handen en voeten en wordt richting gegeven aan politiek en economie. En niet omgekeerd. De huidige crisis laat zien dat het principe om de vrije markt maar zo zuiver mogelijk te houden want dan ontstaat er 'vanzelf' welvaart, maatschappelijke dynamiek en sociale mobiliteit, niet werkt. De leus geef de vrije markt de ruimte, dan ontwikkelt zij zichzelf, doet denken aan het anti autoritaire opvoeden in de jaren zeventig. Laat kinderen zichzelf uitvinden zonder kaders, dan worden ze vanzelf goede mensen. Ik heb het nog niet eens over het woordje 'vanzelf', gezien alle moeite die er gedaan moet worden om de markt zuiver te houden, een merkwaardig woordje.

Maar ook de politiek is niet het centrum van het samenleven. 'Politiek is een kwestie van willen', schreef de sociaal -democraat Olaf Palmén in 1970. Dit is niet alleen het credo van het sociaal -democratie, maar het voluntarisme is de voortdurend dreigende zonde van het moderne denken over de samenleving. Hiermee wordt de sturende instantie van de samenleving beschouwd als staande buiten deze samenleving; de samenleving zelf verschijnt als materiaal. Het leidt tot een visie waarin steeds hoge idealen botsen op de weerbarstige realiteit, het vergaande visioen strandt telkens weer in praktische onvermogen. Want een staat loopt altijd achter op de ontwikkelingen binnen de samenleving. Een staat kan het denken en leven van mensen niet overnemen. We hebben gezien hoe zeer een totale verzorgingsstaat het samenleven afbreekt en op termijn onhoudbaar is. Politiek valt niet samen met overheid. Beide hebben andere verantwoordelijkheden. De politiek moet de brug tussen maatschappelijk middenveld en de overheid blijven en niet samen

willen vallen met die overheid. Het leidt tot almachtswaan. De overheid garandeert de rechtstaat.

Christendemocratisch gedachtegoed

Het christendemocratisch gedachtegoed vindt haar wortels in het samenleven van mensen. Hier vindt ook de verankering plaats van de politiek en de economie. Het is de samenleving waar de veranderingen plaats vinden. Hier delen mensen hun waarden, nemen hun persoonlijke verantwoordelijkheid en leren van elkaar. Het zelflerende, het zelforganiserende vermogen van mensen is moeilijk te onderschatten. Er is altijd meer samenleving dan wij denken. Dit betekent bijvoorbeeld dat wij de samenleving niet solidair hoeven te maken, maar dat verbondenheid moet worden blootgelegd als de grondslag van de samenleving. Vervolgens is de vraag hoe deze verbondenheid het best kan worden uitgedrukt en bevorderd.

Voor de analyse van de kredietcrisis betekent dit de onmogelijkheid te volstaan met de makkelijke vraag naar de oorzaken van de ontsporing en het zoeken naar mogelijkheden herhaling ervan te voorkomen, bijvoorbeeld in wetgeving en maatschappelijke moralisering en disciplinerende. Wat we moeten begrijpen is, dat een systeem dat eerst de economie tot ongekeerde hoogten opjaagde – waarin private vices dus inderdaad public virtues leken (laat de top voor de bonussen gaan, dat levert betere bedrijven op, de eigen hebzucht als publieke deugd)– tegelijkertijd de economie grotendeels onzichtbaar ondermijnde. Als het steunen van grote, onbetrouwbaar gebleken banken inderdaad de beste manier is om economische catastrofes voor gewone werknemers en kleine zelfstandigen te voorkomen, maakt dit zichtbaar hoe het streven van mensen naar het goede leven verweven is met allerlei praktijken die daar tegenin lijken te gaan. Wij steunen dus banken vanwege de spaarders, de ondernemers en niet vanwege de banken.

Het gaat ons nu niet aan om enkel met een vingertje te wijzen op de grote graaiers, dit zuivert zich wel uit. Ik ben zelfs bang dat een te snel roepen dat we te maken hebben met een morele crisis ons weerhoudt om echt te zien waar het om gaat. We moeten goed analyseren. En het morele oordeel moet de analyse aanvullen. Niet de analyse vervangen. De analyse moet mede de morele geladenheid van de situatie laten zien. Om dit eens theologisch te zeggen: de analyse moet te midden van het kwaad de blijvende aanwezigheid van de genade aan het licht brengen. Of in gewone mensen taal: er liggen kansen in de huidige crisis om de kaders nieuw te scheppen door goed zichtbaar te maken wat er fout ging en hoe de samenleving deze fouten opvangt.

Het is niet zo moeilijk om juist de huidige steunmaatregelen van de overheid te zien niet als sturing van de economie door de politiek, maar als de ultieme onderwerping van de politiek aan de economie. Om te komen tot een alternatief hiervoor, zou er gezocht moeten worden naar modellen die de economie zelf opnieuw zien als vorm van maatschappelijk gedrag, want dat is economie, een sociale wetenschap en

geen natuurwetenschap, waar theorieën de werkelijkheid verwoorden. Niet pas de verdeling van de welvaart is een maatschappelijke vraag, ook de productie ervan.

In onze manier van denken is de doelrationaliteit binnengeslopen. Zonder dat we het gemerkt hebben, zijn wij alles steeds meer instrumenteel wetenschappelijk gaan zien en benaderen. De 'wat levert het op' vraag staat vaak centraal. Hierin zit het gevaar van de korte termijnwinst of zoals de Engelsen het zeggen 'Penny wise pound foolish'. We stellen alles onder het regime van de drie E's: effectiviteit, efficiëntie en economie en hebben het leven zelf geformaliseerd via protocollen, procedures en theoretische modellen. Maar we gaan voorbij aan de wijsheid van de ervaring, de creativiteit van de vakman en het zelflerende, zelforganiserende vermogen van de samenleving.

Het Rijnlandse model

Het Rijnlandse model laat zien dat een economie ook altijd plaatselijk maatschappelijk geworteld moet zijn. Zij is een onderdeel van de samenleving en niet andersom. Om het concreet te maken: een bank moet zich verbinden met zijn spaarders en omgekeerd, spaarders moeten eisen dat er ook regionaal iets met hun geld gebeurt. Iemand die voor zijn pensioen spaart, wil een goed pensioen. Hij wil tegelijkertijd een omgeving waar hij goed kan leven, een land waar woningen zijn voor zijn kinderen, goed onderwijs voor zijn kleinkinderen, etc. Natuurlijk MAG hij investeren in hedgefondsen in Tokyo, maar het is logischer te investeren in woningbouw in zijn gemeente, in de waarde van een leefbare en veilige leefomgeving. Daar kun je niet alleen de overheid voor laten opdraaien. Als bij de pensioenopbouw maar één waarde telt, moet je niet verbaasd zijn dat andere waarden uit het oog verdwijnen.

Er zijn verschillende soorten kapitalisme. Vanuit de Christendemocratie is altijd het pleidooi gehouden voor een sociale markt economie, d.w.z. een economie die sociaal bepaald wordt en niet andersom. Zij is verankerd in de maatschappij. Deze samenleving herbergt meerdere waarden: zij stimuleert niet alleen het ondernemerschap van mensen, maar bevordert ook de verantwoordelijkheid voor het samenleven ter plekke. We zitten nu met een systeem dat zich heeft losgezongen van de realiteit. De idee dat bijdragen aan het gemeenschappelijk goede de beste manier is om ook te zorgen voor het goede leven voor mijzelf, is uit economie en samenleving weggeorganiseerd. Dat alleen met een moraal willen goedmaken overvraagt de moraal. Het systeem moet weer voelbaar maken dat moreel gedrag tegelijkertijd uiteindelijk het meest verstandige gedrag is. Vandaar dat het CDA altijd de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen en hun verbanden centraal heeft gezet. Hier ligt het primaat van ons samenleven. Niet in een markt, maar ook niet in een almachtige overheid. Wie daarin gelooft moet nog eens goed rondkijken in voormalige communistische landen.

Slot

Het gaat niet om het belonen van sociaal en het bestraffen van asociaal gedrag. Het gaat misschien wel op een bepaalde manier op het her-denken van het woekerverbod in de zin dat in plaats van de abstracte geldmakerij we opnieuw nadenken over hoe wij niet de abstracte verrijking, maar de concrete verhoging van de levenskwaliteit sturend laten zijn. Een economisch systeem dat dit soort logisch gedrag niet afleert, maar bevordert, daar gaat het volgens mij om.

De komende decennia ligt er werk voor de christendemocratie. Het einde van de twee grote politieke ideologieën van de 19e en 20e eeuw is duidelijk. Een alternatief ligt in het opnieuw ontdekken van het primaat van de samenleving. In het post-seculiere tijdperk van de economie, mag de samenleving weer vertrouwen creëren en zo hoort het ook. De mens is geschapen naar Gods evenbeeld en niet andersom!

| Drs. P.L.B.A. van Geel

Inleiding

Dit is een avond om binnen het CDA te spreken over de kredietcrisis en de gevolgen voor de economie. Een onderwerp dat ook in de afdelingen en onder de mensen leeft. Vanavond staat – heel toepasselijk – het thema rentmeesterschap centraal. Een rentmeester is iemand die voor de eigenaar een goed beheert en de administratie voert. Dat is precies waar het bij bankieren mis dreigde te gaan. Ik heb het eerder gezegd: Banken moeten doen waar ze goed in zijn: bankieren. Degelijk, betrouwbaar en zelfs een beetje saai. Op de banken kom ik zo uitgebreid terug.

De overheid heeft daarnaast haar eigen taak tot rentmeesterschap, waaronder het op orde hebben van haar eigen financiën. Een solide begrotingsbeleid is iets waar het CDA al tijden een punt van maakt. We moeten immers de toekomst en volgende generaties in het oog houden. Iemand die ik eens in Zuid-Afrika sprak formuleerde het zo: Rentmeesterschap is dat zoals je je zou gedragen indien je eeuwig zou leven. Oog voor de lange termijn. Dat past ook bij ons Rijnlands model en de sociale markteconomie. Rekening houden met bredere belangen. Niet de snelle winst, maar toekomstbestendig; continuïteit.

Financiële deugdelijkheid en goed rentmeesterschap, dat is de reden die ik benadrukt heb waarom eventuele financiële meevallers uit de reddingsoperatie van de banken worden gebruikt om de staatsschuld af te lossen. Het kabinet heeft dat inmiddels toegezegd, conform CDA wensen. Het is simpel. Door de kosten van de crisis mag de schuld oplopen. Met de opbrengsten lossen we de staatsschuld af. Zo zou u het thuis ook doen. Dat de financiële ruimte er is om te doen wat nu nodig is hebben wij overigens te danken aan het solide beleid van afgelopen jaren. Dat gezonde overheidsfinanciën van cruciaal belang zijn in moeilijke tijden is evident. Kijk naar IJsland of Oekraïne. Dan zie je hoe groot de rampspoed kan zijn als de overheid zijn zaakjes niet op orde heeft. Rentmeesterschap dus.

Aanleiding kredietcrisis

Gebrek aan transparantie, het zoek maken van verantwoordelijkheden, het te ruim verstrekken van krediet en het belonen van onverantwoord gedrag, dat zijn zaken die tot deze crisis hebben geleid. Directe aanleiding voor de kredietcrisis zijn de risicovolle hypotheeklen die afgesloten zijn in de VS. Vanuit de gedachte dat huizenprijzen altijd stijgen is daar lichtvaardig omgesprongen met het verstrekken van hypotheeklen door grote financiële instellingen zoals Fannie Mae en Freddie Mac. Instellingen die door de Amerikaanse overheid zijn bedoeld om het huizenbezit te bevorderen. Toen het even tegenzat konden mensen hun hypotheek niet betalen. Gelukkig is in Nederland zorgvuldiger omgesprongen met hypotheekverstrekking.

Mogelijk waren de gevolgen tot de VS beperkt gebleven indien die schulden niet gebundeld waren geweest in innovatieve financiële producten. Producten waarvan het risico onduidelijk was. Banken van over de hele wereld hebben daarin belegd. Toen het mis ging moest er door de banken afgeschreven worden en verminderde de solvabiliteit. Toen daardoor de grote zakenbank Lehman Brothers in

Amerika failliet ging en geen ondersteuning kreeg begonnen banken elkaar te wantrouwen. Die onzekerheid maakte dat banken elkaar geen geld meer wilde lenen. Dat trof vrijwel alle banken over de wereld. We zijn langs het randje van de afgrond gegaan. Wat zou er zijn gebeurd zonder overheid als achtervang?

Daadkrachtig ingrijpen

Toen duidelijk werd dat gezonde financiële instellingen in de problemen kwamen heeft het kabinet daadkrachtig ingegrepen. Tegenwoordig gaat bijna al het sparen en betalen via banken: PIN, geldautomaat, internet bankieren. Stelt u zich eens voor wat er gebeurd zou zijn. De staat is honderd procent aandeelhouder geworden in Fortis Nederland en ABN Amro. Fortis had zich verslikt in de overname van ABN Amro. Inmiddels is Gerrit Zalm aangesteld. Hij staat voor de uitdaging om van ABN Amro / Fortis één solide en vitale bank te maken. Daarnaast heeft de staat een kapitaalinjectie gegeven aan op zichzelf gezonde financiële instellingen zoals ING, Aegon en SNS Reaal. Deze instellingen staan nu sterker op de kapitaalmarkt. Tenslotte heeft minister Bos de depositogarantieregeling op spaargeld verhoogd van €48.000 naar €100.000 om de spaarder beter te beschermen. Dat het niet denkbeeldig was dat Nederlandse spaarders getroffen zouden worden blijkt wel uit Icesave. De overheid heeft moeten inspringen om erger te voorkomen. Zodra de situatie echter normaliseert moet ook de overheid te zijner tijd weer een stap terug doen. De overheid is geen ondernemer of bankier.

Hoe nu verder? De CDA fractie vindt dat het toezicht op banken strenger moet. In het bijzonder moeten die nieuwe complexe financiële producten transparanter worden. Welk risico ligt er onder? Ook moet voorkomen worden dat bonussen bankmedewerkers ertoe verleiden om te grote risico's te nemen. Zoals ik tijdens het congres al zei moet bankieren ook een beetje saai zijn. Het moet vooral gaan over het goed beheren van spaargelden. Een bankier hoort een rentmeester te zijn.

Het internationaal toezicht moet beter. Dat is ook bij de G20 afgesproken. IMF heeft daarin een rol, maar ook de samenwerking van toezichthouders binnen Europa moet veel beter en intensiever. We kunnen in de huidige tijd geen toezicht houden alsof ze op eilandjes zitten. Over eilanden (IJsland) gesproken, IJslandse banken konden op de Nederlandse markt opereren onder toezicht van de IJslandse overheid. De CDA fractie vindt dat DNB toezicht moet kunnen houden op alle spelers die op de Nederlandse markt actief zijn. Komende tijd moeten we kijken hoe de depositogarantieregeling in Europees verband verbeterd kan worden. De spaarder moet erop kunnen vertrouwen dat zijn spaargeld veilig is.

Gevolgen voor de economie

Het wordt steeds duidelijker dat de kredietcrisis ook gevolgen heeft op de echte economie. Banken zijn voorzichtiger geworden met het verstrekken van krediet. Dat

moet alleen niet doorschieten. Bedrijven moeten nu lenen tegen hogere rentepercentages en krijgen minder eenvoudig krediet. Bedrijven kunnen daardoor niet leveren of inkopen en komen in de problemen. Dat heeft direct invloed op de productie. Hier in de regio Eindhoven zijn een aantal bedrijven die altijd al gevoelig zijn voor economische conjunctuurbewegingen. Eerder hebben wij hier meegemaakt dat er veel ontslagen vielen bij bedrijven zoals DAF en Philips. Deze regio heeft ook laten zien dat bij de pakken neerzitten dan niet de oplossing is.

Natuurlijk heeft Nederland een goede uitgangspositie, zeker vergeleken met andere EU-landen. De kabinetten Bakenende hebben noodzakelijke structuurversterkende hervormingen doorgevoerd. De werkloosheid is laag en de staatsschuld is verminderd. Het kabinet heeft afgelopen vrijdag (21 november 2008, red.) een aantal maatregelen voorgesteld die het bedrijfsleven op gang moeten houden, zoals de mogelijkheid tot vervroegde afschrijving van bedrijfsmiddelen, garantiestelling-regelingen voor het bedrijfsleven en het vervroegen van betalingstermijnen van de overheid. Hier in CDA kring roep ik ook maar direct lokale overheden op de rekeningen eerder te betalen. Verder komen er naar Eindhoven's voorbeeld mobiliteitscentra waarbij eventueel ontslagen werknemers zo snel mogelijk aan een nieuwe baan geholpen worden. Voor bedrijven die nu vanwege de kredietcrisis gedurende een korte periode een overbrugging nodig hebben wordt de werktijdverkorting opengesteld. Wij zijn daar terughoudend over. Tenslotte heeft het kabinet aangegeven te kijken naar versnelling van investeringen in de infrastructuur en de duurzame economische ontwikkeling. Volgende week zullen wij over dit pakket aan maatregelen debatteren met de Minister-President.

Eerder was natuurlijk al besloten tot het afschaffen van de WW premie voor werknemers. Dat zal bijna iedereen in 2009 op zijn loonstrookje merken. Bovendien komt de inflatie lager uit dan verwacht doordat de olieprijs sterk is gedaald. Dat is positief voor de energierekening en benzineprijs van volgend jaar. Een scherpe daling van de huizenprijzen wordt in Nederland niet verwacht. De krapte op de huizenmarkt is in die zin een geluk bij een ongeluk. Tegelijkertijd is die krapte aanleiding om nu door te gaan met kwalitatief goede woningen te bouwen. Woningcorporaties zijn hier van betekenis. De bouw blijft dan op gang.

Belangrijk is het ook om op te merken dat de zogenaamde automatische stabilisatoren in de begrotingsregels ervoor zorgen dat nu het even minder gaat de overheid niet meteen op de handrem hoeft. Dat geeft lucht.

We staan er in vergelijking met andere landen goed voor. Soliditeit biedt basis voor stabiliteit in groei. Kijk naar Frankrijk. Waar ze nu al door de grens heen zakken. Het is goed om op dit punt het beste jongetje van de Europese klas te blijven. Afspraak is afspraak. Het kabinet moet hun Europese collega's bij de les houden.

Er moet nu gewerkt worden aan herstel van vertrouwen; in de financiële sector, in de economie, bij bedrijven, bij consumenten. Het is daarvoor belangrijk dat verantwoordelijkheid wordt genomen. Het kabinet heeft dat zondermeer gedaan. Tijdens het najaarsoverleg is ook gebleken dat sociale partners hun verantwoordelijk-

heid nemen. Regelmatig is er overleg over de stand van de economie. Ieder moet dat op zijn eigen niveau doen. Samen moeten we komende tijd werken aan stabiliteit en soliditeit van de banken en de economie. U kunt op ons rekenen. Als het gaat om de kredietcrisis. Als het gaat om rentmeesterschap en solide overheidsbeleid. Als het gaat om dat wat nodig is.

| Prof. dr. A.L Bovenberg

De kredietcrisis geeft aan hoe snel een samenleving kan vergiftigen door een gebrek aan rentmeesterschap.

Die verfoeide Amerikanen toch!

De bron van de ellende ligt in de Verenigde Staten. Dat land leeft al jaren boven zijn stand. Maar ook goedbedoelde sociale overwegingen spelen een rol. Ook mensen die zich dat eigenlijk niet konden veroorloven moesten in aanmerking kunnen komen voor de ultieme Amerikaanse droom: een eigen huis. Deze huishoudens werden daarmee opgezadeld met grote risico's en te zware hypotheeklasten.

Maar ook wij zijn schuldig

Ligt de schuld dan helemaal bij die verfoeide Amerikanen? Nee, was het maar zo simpel! De Aziaten maar ook wij, Europeanen, hebben de Amerikanen volop de gelegenheid gegeven om op de pof te leven. Zo kochten de Europese banken de risicovolle Amerikaanse rommelhypotheken als zoete broodjes van de Amerikaanse zakenbanken die er nog een mooi, duur strikje om heen deden. Menig Europese bank belegde in producten waarvan men de risico's niet goed begreep. Daarmee namen deze banken onverantwoorde risico's met het spaargeld dat hen als rentmeester was toevertrouwd.

Centrale bankiers en de toezichhouders hadden onvoldoende inzicht in de risico's die banken namen. Ook vonden ze onvoldoende gehoor om misstanden te corrigeren en de geldgroei te verminderen. Als het feest zijn hoogtepunt nadert, is een moedige toezichthouder vereist die er als lastige buurman niet voor terugschrikt de muziek lager te zetten. Want zo lang het goed ging profiteerden we allemaal van de winsten in de financiële sector want zo bleven onze mooie pensioenvoorzieningen betaalbaar. En we profiteerden allemaal van de spilzieke Amerikanen met hun ruime monetaire beleid want zo groeiden onze exporten. Overheden, banken, toezichthouders, economen, burgers, pensioenfondsen – we zijn allemaal ziende blind geweest.

De economie als lichaam

Inmiddels is gebleken hoe fragiel de economie is als rentmeesterschap onvoldoende in praktijk wordt gebracht. De economie is te vergelijken met een lichaam waarbij elk orgaan een andere functie heeft. Ieders talent wordt ingezet op die plaats waar het de meeste waarde oplevert voor anderen. Een lichaam kan alleen goed functioneren als de verschillende lichaamsdelen elkaar vertrouwen; vertrouwen is het bloed van de economie. De financiële sector verzorgt de bloedsomloop en zorgt ervoor dat de organen die voeding nodig hebben dat ontvangen van anderen. Maar de financiële sector heeft haar hoofdtaak – het produceren van vertrouwen – uit het oog is verloren. Daardoor is het bloed aangetast. Zonder vertrouwen is ieder orgaan op zichzelf aangewezen en komt de economie tot stilstand.

Crisismanagement: de overheid neemt bankiersfunctie over

De eerste prioriteit is nu crisismanagement. Hoe voorkomen we dat de patiënt overlijdt aan bloedvergiftiging? De overheid en de centrale banken nemen de essentiële bankiersfunctie voor een deel over nu banken elkaar niet meer vertrouwen en vooral bezig zijn zelf te overleven. In Nederland heeft de drie-eenheid Wellink-Bos-Balke-nende tot nu toe doortastend opgetreden. Het lijkt er op dat de Europese overheden inmiddels het juiste medicijn gevonden te hebben om de financiële sector te redden: uitgebreidere deposito garanties, kapitaalinjecties in financiële instellingen en het garanderen van bankleningen.

Internationale afstemming is nu van groot belang om concurrentievervalsing te voorkomen. Het gevaar blijft dat landen in deze moeilijke tijden vooral voor hun eigen belang gaan. Ik maak me ernstig zorgen over populistische politici die daadkrachtig willen overkomen door de eigen industrie te gaan steunen. Deze rattenvangers spelen met vuur. Tot welke rampen dat protectionistische gedrag kan leiden hebben de jaren dertig laten zien. Het vertrouwen tussen landen verdampt, volken komen tegenover elkaar te staan, en de werkloosheid loopt op.

Hoe voorkomen we dat dit weer gebeurt?

De moeilijkste opgave komt nog. Hoe voorkomen we dat het bloed van de economie opnieuw vergiftigt raakt? Tijdelijke overheidsgaranties zijn op dit moment nodig om te voorkomen dat verzwakte banken in het geheel geen krediet meer verlenen. Maar elk medicijn heeft bijwerkingen. Dat geldt zeker voor overheidsgaranties, want die lokken precies het risicovolle gedrag uit dat deze crisis heeft veroorzaakt. De overheidsgaranties voor de Amerikaanse hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac stimuleerden deze geldverstrekkers om te veel risico's te nemen. Hetzelfde gold voor Duitse Landesbanken – het eigendom van de Duitse deelstaten. De overheid zal financiële instellingen weer snel geheel risicodragend moeten maken en zich zo snel mogelijk weer uit deze instellingen moeten terugtrekken als aandeelhouder.

Markteconomie functioneert alleen met normen en waarden

De markteconomie heeft de afgelopen eeuwen veel zegen gebracht. Er bestaat op dit ondermaanse geen alternatief voor een gedecentraliseerde markteconomie als het gaat om het generen van welvaart. Maar de markteconomie gaat steeds weer gepaard met excessen die elke keer weer moeten worden gecorrigeerd. Wet- en regelgeving kan echter steeds minder doordringen tot het hart van een kennisintensieve, dynamische samenleving. Daarom is meer dan ooit een sterk fundament van waarden en normen vereist – een fundament dat wordt vastgelegd in professionele en ethische standaarden van dienstbaarheid aan de klant. Anders dreigt een overdaad aan overheidsregels die ondernemerschap verstikt. Zeker in de financiële sector zijn integriteit, transparantie en eerlijkheid van vitaal belang. Wie als rentmeester het geld van anderen beheert, leeft immers van vertrouwen.

Het komt nu vooral aan op het zelfreinigende en zelflerende vermogen van de financiële sector zelf. De banken zullen zich weer meer moeten gaan richten op het veilig beheren van spaargelden. Beloningssystemen moeten op deze kerntaak worden afgestemd.

Publieke taken voor de overheid

Publieke toezichthouders zullen moeten voorkomen dat risico's door private financiële instellingen worden afgewenteld op de belastingbetaler. Als banken hypotheeklen verstreken moeten ze zelf ook een stuk van het risico op de balans houden. Dit om te voorkomen dat ze deze risico's afschuiven op anderen. Verder zullen banken in een hoogconjunctuur grotere kapitaalbuffers moeten opbouwen.

De economische internationale integratie loopt nu te ver voor op de internationale politieke samenwerking. Toezichtsabitrage waarin landen met lage toezichtseisen concurreren om financiële instellingen moet op internationaal niveau worden bestreden. De EU kan een voorhoederol vervullen bij het verzoenen van nationale soevereiniteit met internationale samenwerking. Meer transparantie over waar risico's uiteindelijk neerslaan zal internationaal gecoördineerd moeten worden afgedwongen. Ook moeten belastingstelsels in internationaal verband zo worden hervormd dat lenen niet langer worden gestimuleerd ten opzichte van het aantrekken van eigen vermogen.

Verder moeten overheden als rentmeesters hun beperkingen leren aanvaarden door niet méér te beloven dan ze kunnen waarmaken en op te pof te leven. En ook jongeren moet beter geleerd worden verantwoord met geld om te gaan. Want eigen verantwoordelijkheid gaat niet van zelf.

Arbeidsmarkt

Nu pensioenvermogens zijn uitgehold zal de trend naar een hogere pensioenleeftijd zich versnellen. Pensioenen dreigen te versralen nu indexatie ambities niet kunnen worden waargemaakt. Een hogere effectieve pensioenleeftijd is een aantrekkelijk alternatief om dit te voorkomen. Een jaar later met pensioen levert een 8 % hoger pensioen op. Investeren in het ontwikkelen, koesteren en benutten van talent wordt daardoor belangrijker. Ook lagere rendementsverwachtingen op financieel kapitaal maken investeren in mensen aantrekkelijker. Dit kan een cultuurverandering op gang brengen – het ontwikkelen van een nieuw arbeidsethos waarbij mensen hun talenten ontwikkelen en koesteren om deze tot op hoge leeftijd in te zetten voor de materiele, sociale en geestelijke noden van de ander. En dit is een goede ontwikkeling nu de vergrijzing voor ons staat en arbeidsintensieve sectoren zoals zorg en het onderwijs onder druk komen te staan.

Ook kan de crisis een stimulans zijn om de arbeidsmarkt voor ouderen beter te laten functioneren. Het gaat er nu om echt werk te maken van werkzekerheid waarbij mensen snel van werk naar werk worden geleid. We kunnen het ons niet langer veroorloven dat mensen aan de kant komen te staan omdat ze niet in staat of

bereid zijn hun vaardigheden voortdurend aanpassen aan de veranderende vragen vanuit de samenleving. Investeren in mensen, investeren in dienstbaarheid, en het bevorderen van aanpassings- en leervermogen – dat is de rentmeestersagenda voor het komende decennium – ook voor het CDA.

Een crisis als kans

Deze crisis biedt kansen om onze verwende samenleving vitaler te maken door terug te grijpen op aloude waarden. Velen zijn op zoek naar een nieuw houvast nu we geconfronteerd zijn met de realiteit van het kwaad en de gevaarlijke wereld waarin we nu eenmaal leven. Er is letterlijk sprake van een kredietcrisis – dwz een geloofs-crisis. Nu we bedrogen zijn uitgekomen, kan de kredietcrisis reinigend werken door bekering. Een verweesde samenleving krijgt de kans om opnieuw te gaan leven volgens een beproefd principe van goed rentmeesterschap: gewoon eerlijk je brood verdienen door te voorzien in de behoeften van anderen zonder een voorschot te nemen op de toekomst. Zo dienen we niet alleen onszelf maar ook anderen nu en in de toekomst. Als we die kans grijpen komen we sterker uit deze crisis dan we er in zijn gegaan.

| Dr. Th. A. Boer

De kredietcrisis heeft sommigen meer overvallen dan anderen, maar één ding is zeker: het is voor niemand eenvoudig om er adequaat op te reageren. Op zo'n complex en zeldzaam gebeuren kun je ook niet echt voorbereiden. Kan de christendemocratie te midden van deze verwarring nog wat zinnigs aan de kakofonie van analyses en voorgedragen oplossingen toevoegen? Hebben we in de huidige crisis niet vooral doorgewinterde vakeconomen nodig die samen met politici en psychologen zoeken naar een oplossing? De Bijbel, zoveel weten we wel, heeft het niet zo op het grote geld, op schaalvergroting en centraal gezag. Egypte, Babel, Ninevé en Rome laten er geen twijfel over bestaan: overvloed baart overmoed. Niet toevallig begint de Bijbel met de beschrijving van een tuin in plaats van een stad. Evenmin is het toevallig dat Israël aanvankelijk geen koning mocht hebben en dat profeten het ideale bestaan schilderen als 'zitten onder de vijgenboom' onder het genot van de vrucht van de eigen wijnstok. Daarmee lijken de verschillen tussen de global economy en de Hof van Eden en de Bergrede onoverbrugbaar. Menig gelovige heeft bij de kredietcrisis een gevoel van 'ik sta erbij en ik kijk ernaar'. Ook het CDA heeft de global economy en de scheiding van kapitaal en werk als noodzakelijke en nuttige feiten erkend. Feiten die als het ware hun eigen dynamiek hebben. Toch moet de kredietcrisis ook ethisch en levensbeschouwelijk geduid worden. Zij is namelijk mede veroorzaakt door menselijk gedrag. Zij wordt beïnvloed door normen en waarden die de spelers in het veld erop nahouden. In mijn bijdrage vanavond concentreer ik me op één begrip dat in de christendemocratie een centrale rol speelt: rentmeesterschap (Eng. stewardship). Dat begrip wordt doorgaans toegepast de schepping: we moeten toekomstige generaties niet met een vervuilde en uitgebuite aarde opscheppen. Maar 'rentmeesterschap' is in dit geval ook uitstekend op de economie toepasbaar. Door de kredietcrisis is de vraag hoe je het bezit van anderen beheert namelijk actueler dan ooit.

Rentmeesterschap

Rentmeesterschap is een brugbegrip. Daarmee bedoelen we met de Amerikaanse theoloog Reinhold Niebuhr dat er geen een-op-een relatie is tussen Bijbel en politiek. Tegelijkertijd, en dat is opnieuw Niebuhr, laten we ons ook niet verleiden tot het andere uiterste: dat geloof en economie losstaande werelden zijn. Ik begin met de vaststelling dat het van alle tijden is dat mensen voor kortere of langere tijd de regie voeren over de bezittingen van anderen. In de kredietcrisis zijn er twee soorten economisch rentmeesterschap aan de orde: sparen en beleggen. Banken zijn 'rentmeesters' van de spaartegoeden van haar klanten, beleggingsinstellingen en bedrijven de 'rentmeesters' van de aandeelhouders.

Wat doen die rentmeesters met dat geld? Om te beginnen: de rentmeester is geen slaaf en mag er best ook zelf beter van worden. Een bank mag best winst maken en een bedrijf bonussen aan succesvolle managers toekennen. Maar de rentmeester beheert wel geleend geld. Net als alles wat geleend is, moet het ongeschonden, liefst met opslag (bedankt voor het lenen!), aan de eigenaar worden

geretourneerd of doorgegeven aan een nieuwe generatie. Een goede rentmeester is een specialist in duurzaam beheer.

Als het goed gaat met de rentmeester gaat het goed de geldschieter. En omgekeerd. Hun lot is aan elkaar vastgeklonken. Een bank doet namens de spaarder hopelijk verantwoorde dingen: zij leent het geld uit aan mensen en bedrijven die krediet nodig hebben en kredietwaardig zijn. Er wordt bij voorkeur 'veilig' geïnvesteerd in bijvoorbeeld vastgoed. Wie zich meer risico kan permitteren, gaat in aandelen. Ook daar is vertrouwen centraal: je mag aannemen dat een bedrijf verantwoorde producten maakt en ontwikkelt, competitief werkt, goed omgaat met de belangen van het personeel, de eigen top niet excessief beloont en verantwoord met het milieu omgaat.

De verantwoordelijkheid van de geldschieter

Niet alleen de rentmeester/ kapitaalbeheerder maar ook de geldschieter heeft daarmee een verantwoordelijkheid. Dat is van groot belang om hier te bedenken, want de meesten van ons bezitten spaargeld of aandelen, al was het maar via de pensioenfondsen. We kunnen met het vingertje wijzen naar financiële instellingen, maar dat laat onverlet de verantwoordelijkheid die u en ik als belegger en spaarder hebben. Wij moeten niet alleen letten op winstgevendheid maar ook op de kwaliteit van het ondernemerschap van de instelling waaraan we ons geld toevertrouwen. Beter een lagere rente bij een degelijke bank dan voor een procentje meer meedoen aan iets wat veel weg heeft van een piramidespel. Beter een bescheiden koerswinst bij een verantwoord bedrijf dan gouden bergen bij een bedrijf dat zijn werknemers onderbetaalt, kinderen laat werken, wapens aan malafide regimes levert of milieu-regels aan de laars lapt. Beter een gestaag rendement op de lange termijn dan een korte termijn zeepbel. Die keus lijkt makkelijker dan hij is. Wie van achter zijn computer kan kiezen tussen 4 of 5½ % rendement per jaar moet wel een vuurvaste moraal hebben. Bovendien: wat weten eenvoudige consumenten als u en ik nu van de kwaliteit van die producten? Met enig recht wijzen we dus ook naar falend toezicht nu het misloopt.

En om dat begrip 'rentmeesterschap' nóg wat problematischer te maken: geïnvesteerd geld mag dan officieel van ons zijn, maar het feit dat het welzijn van anderen er inmiddels van afhankelijk is, scheidt verplichtingen. Het geld is van jou, maar het is ook weer niet van jou. We hebben het om ons heen zien gebeuren: naarmate meer mensen van het 'recht' gebruik maken om hun geld terug te trekken, raakt de beheerder dieper in de problemen. De koersdalingen, daar zijn de meeste economen en psychologen het over eens, waren niet zo absurd uitgevallen als beleggers in tijden van crisis massaal hadden gezegd: aan mij zal het niet liggen, ik ga niet uitgerekend nu cashen.

Theologische noot

Ik breng nu – misschien onverwacht maar dat is nu eenmaal mijn vak – een theologische noot in. Als investeerders ook maar iets zouden lijken op de Schepper, die het geschapene van de ene dag op de andere immers ook niet onder ons bestaan wegrukt – als zij maar iets lijken op de Schepper, kan het niet anders of ze zouden terughoudend zijn met het verkopen van aandelen van een gezond bedrijf dat te lijden heeft onder de kredietcrisis. Dit markeert gelijk het meest treffende verschil tussen kapitalisme en rentmeesterschap. In het onvermengde kapitalisme gaat het de belegger om de eigen portemonnee. Als de economie floreert, is iedereen blij en lijkt de klassenstrijd even vergeten. Maar als aandelen zakken of een bank in de problemen komt, wordt dat anders. De kapitalist zal zijn geld willen opnemen. Hoe eerder hoe beter, denkt zij: voor elk aandeel dat ze nu van de hand doet, koopt ze er straks twee terug. In de ethiek wordt deze mentaliteit wel het prisoner's dilemma genoemd. Als twee overvallers worden gepakt en los van elkaar verhoord, zullen zij uiteindelijk beide door slaan uit angst dat de ander er straks als eerste en enige met een strafvermindering van doorgaat. Het massaal verkopen van aandelen is vanuit winst oogmerk begrijpelijk, maar het lijkt op twee gevangenen die elkaar verraden. Het resultaat is immers dat een bedrijf dat het toch al moeilijk heeft nog verder wegzakt én dat de belegger veelal ook armer wordt. De klassenstrijd is daarmee helemaal terug. Maar als je, zoals het CDA, de klassenstrijd afwijst, moet je de relatie tussen belegger en bedrijfsleven organischer invullen: niet vanuit het oogpunt 'hoeveel winst kan de belegger eruit halen' maar vanuit het oogpunt van rentmeesterschap. 'Verantwoord beleggen' betekent niet alleen dat de geldschieter zijn geld te zijner tijd terug wil hebben, natuurlijk, en het liefst met rente, maar ook dat hij zich het lot van dat bedrijf aantrekt en zijn claim op het geld in zware tijden even opschort.

Slot

Theocratie? Idealisme? Gek genoeg zou zo'n ethiek de markt waarschijnlijk behoeven voor de absurde koersdalingen die we in de afgelopen maanden hebben gezien. Zo verstaan biedt rentmeesterschap ook nu nog handvatten voor de individuele en institutionele belegger en spaarder. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ga er maar aan staan: wat doe je als anderen gaan verkopen en er verdere koersdalingen worden verwacht? Toch, en hier spreekt dan niet de ethicus maar de moralist: het gaat er bij rentmeesterschap niet om wat 'men' doet, maar of 'ik', of 'wij', het juiste hebben gedaan. Dat inspireert, daar ben ik van overtuigd, vele mensen van goede wil om uitgerekend in deze tijden de beleggingsportefeuille maar even met de nodige terughoudendheid te beheren. Het is ongetwijfeld aan de koelbloedigheid en kalmte van vele beleggers en spaarders, maar ook van verenigingen van beleggers en bijvoorbeeld pensioenfondsen te danken dat de markt nog niet verder is ingestort.

Tenslotte nog dit. De belegger staat niet alleen. Het begrip 'rentmeesterschap' staat namelijk, hertaald in termen van verantwoord, transparant en solidair vermogensbeheer, inmiddels ook bovenaan de agenda van internationaal topperleg.

| Mr. drs. J.C. de Jager

Een actueel thema dat de gemoederen bezig houdt. Er is behoefte om met elkaar in gesprek te gaan. Goed dat het CDA - als partij die toch midden in de samenleving staat - tegemoet komt aan deze wens. Ik weet nog dat onze partijvoorzitter Peter van Heeswijk een aantal weken geleden opriep tot de organisatie van een aantal bijeenkomsten. Hij heeft dit met zijn mensen van het partijbureau zeer snel ter hand genomen. Mijn waardering voor dit initiatief. Ik zal het onderwerp “kredietcrisis” vanuit mijn eigen ervaring en beleving van de laatste weken bespreken.

Aanleiding

De onrust op de financiële markten begon eigenlijk met te risicovolle hypotheeken in de Verenigde Staten. Burgers konden niet meer aan hun betalingsverplichtingen voldoen. Banken kwamen hierdoor in grote problemen. Ik noem de hypotheekverstrekkers Fannie Mae en Freddie Mac. Maar ik kan ook het faillissement noemen van de tot dan toe zeer gerespecteerde zakenbank Lehman Brothers. De Amerikaanse financiële sector schudde op zijn grondvesten. Deze financiële dreiging sloeg over naar Europa (en de rest van de wereld). Ook hier bleken financiële instellingen beleggingen te hebben in risicovolle producten. Banken kwamen in de problemen. De onrust sloeg toe. Burgers en bedrijven begonnen zich af te vragen of ze financiële instellingen nog wel konden vertrouwen. En financiële instellingen vroegen zich af of ze elkaar nog wel konden vertrouwen. Geld rolde ineens niet meer. Mensen probeerden hun geld massaal veilig te stellen.

Interventie

Dat is het moment dat je als overheid moet interveniëren. Geen enkele financiële instelling kan namelijk overleven indien massaal geld wordt opgenomen. Zoals bekend nam de Nederlandse overheid aanvankelijk een belang in de Nederlandse onderdelen van Fortis. Toen bleek dat een belang niet voldoende was – geld bleef massaal wegstromen – restte niets anders dan de hele bank in overheidshanden te brengen. Ik herinner me goed dat ik samen met de minister-president, de minister van Financiën en de president van De Nederlandsche Bank in een vliegtuig stapte naar Brussel om die finale deal te sluiten. Het was een donderdagavond. Weinigen waren op de hoogte van deze geheime operatie. Op de residentie van de Belgische premier Leterme werd stevig onderhandeld. In de vroege ochtenduren van de vrijdag werd de overeenkomst beklonken. Balkenende, Bos en Wellink vlogen ‘s middags terug naar Nederland. Met een aantal adviseurs werden vervolgens nog de contracten opgesteld. En in de loop van de middag kon het koopcontract worden ondertekend. Doordat ik nog het enige aanwezige Nederlandse kabinetslid was, mocht ik de laatste puntjes op de i zetten bij de onderhandelingen over de voorwaarden. Uiteindelijk kon ik de handtekening zetten onder een bedrag van 16,8 miljard euro. Het Nederlandse onderdeel van Fortis alsmede ABN-AMRO was daarmee in handen van de Nederlandse staat gekomen.

Een tijdelijke maatregel, laat ik dat benadrukken. Op dit moment is een transitie gaande om een grote bank te vormen. En als de tijd rijp is, als de storm op de financiële markten wat is geluwd, zullen we de aandelen verkopen. Wellicht kunnen we verkopen met een beetje winst. Winst die wordt gebruikt om de staatsschuld verder af te lossen en niet om extra uitgaven te doen. Het gaat steeds om veel geld. De miljarden vliegen ons bij wijze van spreken om de oren. Maar we hebben steeds gehandeld met de financiële soliditeit in gedachte. Dit is een punt waar het CDA zich hard voor heeft gemaakt en waar het CDA ook voor staat.

Kort na de ingreep bij Fortis hebben we als kabinet per direct de garantieregeling voor spaargelden voor 1 jaar verhoogd naar € 100.000. De bedoeling is om hiermee spaarders het vertrouwen terug te geven om daarmee eigenlijk de financiële instellingen te beschermen. Verder was het zaak om te zorgen dat banken voldoende liquiditeiten voor handen hebben. De markt voor leningen zonder onderpand was zowat opgedroogd. Banken konden hierdoor niet of nauwelijks aan geld komen. Om deze liquiditeitsproblemen het hoofd te bieden heeft het kabinet besloten om staatsgaranties af te geven op middellang schuldpapier van banken. De totale garantstelling bedraagt 200 miljard euro. We verwachten dat de wekelijks door banken gevraagde liquiditeit hierbij volledig zal kunnen worden toegewezen. Het is overigens niet zo dat de overheid als een soort Sinterklaas de banken te hulp schiet. Voor de garantstelling betalen banken - afhankelijk van hun kredietwaardigheid - een gewone premie.

En daarnaast was het van belang de kapitaalspositie van banken te versterken. Het gaat dan over de solvabiliteit. Dit gebeurt door het versterken van het eigen vermogen van de financiële instellingen. Het kabinet heeft hiervoor in beginsel 20 miljard euro beschikbaar gesteld. Een vraag die vaak gesteld wordt, is waarom we miljarden investeren in de financiële sector? Wat hebben we hier als burgers en bedrijven aan? Het is van het grootste belang dat het geldverkeer niet in gevaar komt. Als er geen betalingen meer gedaan kunnen worden, ontstaat er chaos. Zonder (systeem)banken valt de financiële infrastructuur weg. Bedrijven krijgen dan geen geld meer uitgekeerd. U krijgt dan geen loon meer. U kunt uw rekeningen dan niet meer betalen. U kunt dan geen boodschappen meer doen, etc. etc. Dit is een ondenkbare situatie. Een situatie die perse voorkomen diende te worden. Niet-ingrijpen in de financiële sector was en is echt ondenkbaar!

G20

Zoals gezegd, begon de financiële storm in de Verenigde Staten en verspreidde zich over de wereld. Daarmee werd het een internationale kwestie die velen landen raakt. Naast het nemen van nationale maatregelen, is het dan goed om met elkaar te spreken over een gezamenlijke aanpak. Ruim een week of twee geleden kwam daarom in Washington de G20 bijeen. Vertegenwoordigers die samen 90% van de wereldeconomie vertegenwoordigen zaten hier aan tafel. Onze premier had zijn best gedaan om Nederland hierbij ook aan tafel te krijgen. En terecht, Nederland is

de 16e economie ter wereld en moest hier gewoon bij zijn. Helaas moest Jan Peter Balkenende wegens droevige familieomstandigheden bij aankomst in Washington meteen huiswaarts gaan. Vanaf dat moment werd ik ineens “regeringsleider” en toog naar het Witte Huis. De president stond mij al op te wachten. Het diner hadden we vervolgens in een prachtige zaal in de Westwing. Achter elk van de ruim twintig mensen aan tafel stond een eigen ober die op prachtig presidentieel servies de maaltijd serveerde. Ik zat naast de president van Rusland (Medvedev) en president Zapatero uit Spanje. Daarnaast zaten Bondskanselier Merkel, prime minister Brown en Commissievoorzitter Barosso.

President Bush memoreerde dat het uniek was dat de Regeringsleiders van de rijkste landen en de belangrijke opkomende economieën aan één tafel zitten. Een historisch moment dus en erg bijzonder om daar bij te mogen zijn. De volgende morgen startte de conferentie zelf. Namens Nederland voerde ik het woord, daarbij benadrukte ik namens Jan Peter Balkenende te spreken. Drie speerpunten heb ik gemarkeerd bij onze Nederlandse inbreng:

1. de noodzaak tot een verbeterd toezicht, met daarbij een prominentere rol van de Bretton Woodsinstellingen (het IMF en de Wereldbank);
2. het tegengaan van perverse prikkels (zoals die bonussen welke uitsluitend gebaseerd zijn op korte termijn winsten zonder rekening te houden met lange termijn stabiliteit);
3. en tenslotte de noodzaak van vrije wereldhandel, toegeven aan de roep tot protectionisme zou de situatie alleen maar verergeren. In dat kader heb ik ook opgeroepen tot een snelle hervatting en succesvolle afronding van de besprekingen over een nieuw handelsakkoord (de zogenaamde Doha ronde die nu al zeven jaar bezig is).

In de slotverklaring zijn de elementen zoals door Nederland ingebracht goed herkenbaar als onderdeel van de leidende principes. Daartoe zijn de G20 landen een commitment aangegaan om snel actie te ondernemen en het in de slotverklaring genoemde beleid ook daadwerkelijk te implementeren. In april zal er weer een top zijn waar de voortgang daarvan wordt besproken. Al met al een goed en concreet resultaat, zeker als je ziet hoeveel landen betrokken zijn geweest

Reële economie

Inmiddels zien we dat ook de reële economie hinder ondervindt van de onrust in de financiële wereld. Ondernemers melden dat de vraag terugloopt. Officiële cijfers van het CPB zijn nog niet bekend (die komen volgende week maandag 8 december), maar de economische groei voor volgend jaar lijkt niet over te houden.

De Europese Commissie voorspelde begin november voor Nederland een groei in 2009 van 0,4%. En voor de EU een groei van 0,2%. Het IMF voorspelde onlangs zelfs een negatieve groei van -0,2% voor heel Europa. Nederland krijgt ongetwijfeld last van de wereldwijde economische neergang. Al is het maar dat we een open economie hebben en daardoor kwetsbaar zijn voor effecten op de mondiale economie.

Maar, en dat wil ik toch ook gezegd hebben, Nederland heeft ook een veerkrachtige economie. We kunnen een stootje hebben. Maatregelen die de afgelopen jaren genomen zijn op het gebied van de arbeidsmarkt, sociale zekerheid, concurrentiepositie en overheidsfinanciën leggen ons nu geen windeieren. De credits hiervoor komen zeker toe aan Jan Peter Balkenende.

Belastingen

Wat zie ik als staatssecretaris van Financiën, verantwoordelijk voor o.a. belastingen, nu voor effecten op de reële economie? Voor mij zijn de BTW opbrengsten altijd een redelijke indicator om in te schatten hoe de stand van de economie is. Ik moet zeggen dat ik op heden nog geen enorme teruggang in de BTW opbrengst heb gezien. Bestedingen lijken vooralsnog dus nog niet dramatisch terug te vallen. De totale belasting- en premieopbrengsten lopen echter wel terug met circa 2 miljard voor 2008 (van 225 miljard naar 223 miljard: stand najaarsnota). De oorzaak daarvan zit in verschillende belastingsoorten. Zo zie ik de opbrengst van de vennootschapsbelasting wat lager dan geraamd. En dit geldt ook voor de overdrachtsbelasting en de loonheffing.

Ondernemers zien hun orders afnemen. Zij zullen wellicht investeringsbeslissingen uitstellen. Om te zorgen dat er een stimulans is om toch investeringen te doen, heeft het kabinet recent besloten om een vervroegde afschrijving voor 2009 in te voeren. Ondernemers die volgend jaar een aankoop doen (verplichting aangaan en betaling) mogen hun investering versneld over 2 jaar afschrijven i.p.v. de normale afschrijvingsduur. Dit leidt tot uitstel van belastingbetaling en levert dus een direct en flink liquiditeitsvoordeel op. De maatregel is zowel van toepassing voor Vpb- als IB-ondernemers en geldt voor alle bedrijfsmiddelen met enkele uitzondering. De regeling is van toepassing op onder meer bestelauto's, vrachtauto's, computers, machines en installaties. Ik ben nog aan het kijken of zeer zuinige personenauto's ook onder de vervroegde afschrijving gebracht kunnen worden.

Verder zullen we het Vpb-tarief tot 200.000 euro winst verlagen tot 20%. Een extra stimulans om te ondernemen en om winst te maken. Overige maatregelen zijn o.a. werktijdverkorting en het versnellen van betalingstermijnen door overheid. Hoewel onze economie dus een stevige basis kent, heeft het kabinet tal van maatregelen genomen om te zorgen dat onze economie blijft draaien. "Geld moet rollen", zei onze premier eerder al. Dan kom ik tot een afronding. De situatie op de financiële markten houdt mensen bezig. Op de bijeenkomst vandaag valt dat eens te meer op. Ik heb geen glazen bol en kan niet in de toekomst kijken. Ik weet wel dat we geen paniekvoetbal moeten gaan spelen. In vergelijking met andere landen is de uitgangssituatie van Nederland redelijk goed. We moeten wel waakzaam zijn en zo nodig ingrijpen. We houden de vinger aan de pols.

| Prof. dr. Th.E. Nijman

Inleiding

Solidariteit is een van de kernwoorden in het CDA. Dat is ook niet verwonderlijk want solidariteit is ook een zeer Bijbelse notie die voor velen van u en voor mijzelf ook daarom van groot belang is. De kredietcrisis leidt tot een heel aantal vragen rond solidariteit en het aangaan van risico's op financiële markten. Ik wil er vandaag zeker niet voor pleiten om het nemen van financiële risico's uit de weg te gaan of de omvang van de financiële markten in te perken. Het verhandelen van risico's op financiële markten is van groot belang voor onze welvaart. Omdat risico's verhandeld kunnen worden kunnen bedrijven extra investeringen doen. Alleen door beleggingsrisico's te nemen kunnen adequate pensioenvoorzieningen worden aangeboden tegen een acceptabele prijs. Geen verbod dus op financiële risico's maar wel dient de vraag gesteld te worden hoe instituties moeten worden vormgegeven om solidariteit te garanderen.

De feiten rond de crisis

De crisis is zoals u weet begonnen bij de Amerikaanse rommelhypotheken. Minder vermogende Amerikanen zijn er toe aangezet grote risico's te nemen bij het financieren van hun hypotheek. De aanbieders werden afgerekend op hun omzet en niet op het al dan niet handelen in het belang van de klant. De hypotheekportefeuilles zijn vervolgens op ondoorzichtige wijzen doorverkocht, o.a. via zogenaamde CDO constructies en Special Purpose Vehicles die zelfs buiten de balans van de ondernemingen konden blijven. Het gevolg was dat allerlei financiële partijen geraakt zouden kunnen worden door tegenslagen in de sub-prime market en dat niemand zicht had op die risico's. Toen Bear Stearns op de rand van de afgrond gered werd en Lehman later omviel was werd het probleem manifest. Het interbancaire kredietverkeer kwam vrijwel stil te liggen. Overigens waren niet alleen tegenpartijen het zicht op risico's kwijt, dit gold ook voor het eigen topmanagement van veel ondernemingen, zoals sommigen ook ruiterlijk hebben toegegeven.

Dat toen het vertrouwen in de financiële sector was ondermijnd en spaarders hun geld gingen opvragen is heel verklaarbaar en leidde ertoe dat de problemen van de bancaire sector alleen nog maar vergroot werden. In duizelingwekkend hoog tempo zijn toen noodmaatregelen genomen om het omvallen van systeembanken te voorkomen en het functioneren van het financiële systeem zoveel mogelijk te verzekeren. Studio Sport op zondagavond was nog nauwelijks afgelopen of er kwam al weer een majeur besluit naar buiten. De garantstelling op spaartegoeden is verhoogd van 20.000 euro naar 100.000 euro, grote delen van Fortis en ABN AMRO zijn in staatshanden gekomen en er zijn forse kapitaalinjecties beschikbaar gesteld aan bedrijven als Aegon, ING en SNS. Door de aanstelling van commissarissen is ook daar de greep van de overheid sterk toegenomen. De omvangrijke Nederlandse pensioenfondsen is de ruimte gegeven om vast te houden aan hun beleggingen in aandelen om paniekverkoop te voorkomen. Inmiddels zijn ook de gevolgen van de crisis voor de reële economie duidelijk zichtbaar geworden en wordt in Nederland maar ook

wereldwijd een Keynesiaans beleid van vraagstimulering ingezet. Via werktijdverkorting wordt bovendien geprobeerd de mensen waar tijdelijk geen werk voor is bij hun bedrijf betrokken te houden en verder te scholen.

Over al deze ontwikkelingen, grotendeels in de afgelopen twee maanden, wil ik kort zijn. Ik denk dat de politiek daarin bijna alles goed gedaan heeft, in grote eendracht zonder Haags geharrewar en in een ongelooflijk hoog tempo. Dat is een groot compliment waard. Ook internationaal is Nederland leidend geweest en een voorbeeld voor veel andere landen. Het feit dat Nederland gevraagd werd aan te schuiven bij de recente top van de G20 over de crisis is daar een bevestiging van. Ik neem aan dat in het fotoalbum van de familie de Jager de foto van Jan Kees met George W. die bij die gelegenheid is gemaakt een mooi plekje zal krijgen.

De vragen

We kunnen alleen maar hopen dat de ergste turbulentie op de financiële markten nu achter ons ligt. Ook afgelopen maandag daalden de beurzen weer zeer aanzienlijk. Toch lijken de beleidsvragen van nu minder over crisismanagement te gaan en meer over de vraag welke lessen geleerd kunnen worden uit de afgelopen tijd. Voor vanavond gaat het om de relatie met solidariteit. Welke wetgeving is gewenst, welke instituties zouden er moeten zijn voor het betreden van financiële markten zodat solidariteit in de samenleving versterkt wordt in plaats van ondergraven? Achtereenvolgens wil ik vier onderwerpen met u doorlopen:

1. de beloning- en bonus cultuur in de financiële sector;
2. het toezicht op de solvabiliteit van de financiële sector;
3. transparantie van financiële producten voor particulieren;
4. solidariteit in het pensioendomein.

Beloningsstructuur

De crisis heeft opnieuw zichtbaar gemaakt welke gigantische beloningen worden betaald in de financiële sector voor prestaties waarvan moeilijk is vast te stellen hoeveel ze werkelijk hebben bijgedragen aan de doelstellingen van de onderneming, laat staan aan maatschappelijke doelstellingen. Een grote koerswinst kon leiden tot forse bonussen. In veel gevallen is die koerswinst echter meer bepaald door toevallige ontwikkeling van markten dan door werkelijke toegevoegde waarde van de betrokken medewerker. Dat mensen op basis daarvan excessieve salarissen verdienen ondergraaft solidariteit in de samenleving. Uiteraard is dit makkelijker gezegd dan aangepakt. Bij een discussie over beloningsstructuren speelt altijd concurrentie met het buitenland een rol. Wellicht is een regel waarbij voor Nederlanders met weinig buitenland ervaring andere normen gelden dan voor buitenlanders een begaanbare weg. Het is immers maar de vraag hoeveel van die Nederlanders werkelijk naar elders zouden kunnen en willen vertrekken als hun salariseisen niet worden gehonoreerd. De beloning zou ook meer op langjarige performance moeten zijn gericht en op toegevoegde waarde voor de klant.

Prudentieel toezicht

Een tweede aspect van solidariteit is dat mensen in die zin worden beschermd dat ze ervan uit kunnen gaan dat afspraken, ook over financiële contracten, zullen worden nagekomen. Het prudentieel toezicht dient dus versterkt en geïnternationaliseerd te worden. Er zijn nieuwe afspraken nodig over het inzichtelijk maken van tegenpartij risico's en van risico's in de meest ongunstige scenario's. Nu de financiële markten steeds internationaler zijn geworden is er een manifeste behoefte aan beter toezicht op internationaal opererende partijen. Inmiddels is duidelijk dat een land als IJsland, met een inwoneraantal ter grootte van de gemeente Tilburg, enorme financiële garanties had afgegeven. Dat de Nederlandsche Bank zich dit al lang voor het omvallen van Ice Save realiseerde maar dit niet aan Nederlandse spaarders kon melden is volstrekt niet meer van deze tijd. Maar uiteraard moet er meer gebeuren dan alleen het aanpassen van regelgeving. Ook de mentaliteit van burgers en overheden behoeft aandacht. Noch burgers, noch gemeenten of provincies hebben zich kennelijk de vraag gesteld of hoeven te stellen waarom Ice Save een beter rendement kon toezeggen dan andere banken. Raymond Gradus, de directeur van uw wetenschappelijk instituut, heeft het in een artikel in Trouw gehad over een noodzaak tot morele herbronning in de financiële sector. Dat woord is me bijgebleven, dat is echte CDA taal, "morele herbronning". Mijn kanttekening vanavond is dat die herbronning niet tot werknemers in de financiële sector beperkt zou moeten blijven maar ons allen aangaat.

Zorgplicht en transparantie

Dit brengt me tot mijn derde aandachtspunt, solidariteit met elkaar door mensen te beschermen tegen onbezonnen financiële beslissingen. Helaas is er overstelpend veel bewijs dat burgers heel slecht in staat zijn financiële beslissingen te nemen. Het inzicht in financiële beslissingen loopt dan ook geheel uit de pas met de complexiteit van de producten die worden aangeboden. Toch blijken mensen steeds weer tot de aankoop van allerhande onbegrijpelijke producten verleid te worden. De overheid heeft ingezet op financiële educatie en op het verbeteren van de transparantie. Daar zijn nog heel wat stappen te zetten. Laat ik me beperken tot de wetgeving rond de financiële bijsluiters waar ik bij betrokken geweest ben. Opvallend is dat het bekende mannetje dat in veel reclames voor financiële producten naar voren komt altijd krom loopt en zorgelijk kijkt. Daarmee is het informatie gehalte van de mededeling zeer beperkt. De overheid zou de indeling in risicoklassen zo moeten maken dat de werkelijk zeer risicovolle producten veel meer opvallen. Ook zouden overigens de categorieën producten waar de wetgeving voor geldt sterk moeten worden uitgebreid. Nu is het veel te makkelijk juridische vormen te kiezen waardoor de transparantievereisten omzeild kunnen worden. Blij ben ik wel met de komst van een verplichte vermelding dat een product niet onder toezicht van de AFM staat wanneer dat het geval is. Deze vermelding, die inmiddels bekend staat als het Wild West label, zou een krachtige waarschuwing voor consumenten moeten zijn. Ook de verplichte

informatie over kosten en provisies van financiële producten is natuurlijk een grote stap voorwaarts.

Het allerbelangrijkste instrument om consumenten te beschermen tegen onverantwoorde financiële risico's is evenwel het product aanbod en het advies vanuit de financiële sector zelf. Veel van de aangeboden producten lijken het belang van geen enkele klant te dienen. Bovendien zit je als consument net als in de medische sector tegenover specialisten met vele malen meer kennis van zaken dan je zelf hebt. In de medische sector worden de afwegingen evenwel grotendeels door die specialist gemaakt en een advies van de specialist kan je vaak alleen negeren door daar heel expliciet via een getekende verklaring afstand van te nemen. Ook bestaan er uitgebreide beroepscodes en tuchtrecht. Daar kan de financiële sector nog veel van leren. Het informatieverschil tussen consument en specialist is in de financiële sector vaak nauwelijks kleiner dan in de medische sector. Toch lijkt de invulling van de zorgplicht in de financiële sector zich vaak te beperken tot een administratieve check of er wel een kopie van het paspoort in het bestand van de bank beschikbaar is, omdat de AFM alleen daarop zou kunnen controleren.

Het pensioendomein

Mijn laatst punt betreft solidariteit in het pensioendomein. Het Nederlandse pensioenstelsel is internationaal zeer vooraanstaand en onze pensioenvoorzieningen zijn minder aangetast door de crisis dan het geval is in andere landen met kapitaaldekking. Nederlanders worden ook beschermd doordat de belangrijkste beslissingen namens hen door het bestuur van het pensioenfonds genomen worden.

Desalniettemin zijn ook de Nederlandse pensioenfondsen zwaar getroffen. Een jaar geleden hadden de meeste Nederlandse pensioenfondsen dekkingsgraden van 130% of meer, dus een buffer van 30% ten opzichte van het vermogen dat nodig is om pensioenen zonder indexatie te kunnen uitbetalen. Het kan haast niet anders of die dekkingsgraad is inmiddels voor heel wat pensioenfondsen onder de 100% terechtgekomen. Sinds Wellink in oktober heeft aangegeven dat de gemiddelde dekkingsgraad 109% was is de rente immers verder teruggelopen en hebben ook de aandelenmarkten nog weer heel wat klappen opgelopen.

Aan de orde is nu dus hoe de pijn verdeeld zal worden. Kiezen de pensioenfondsbesturen ervoor om de uitkeringen toch gedeeltelijk te indexeren of juist om indexatie over te slaan? Solidariteit vraagt om een rechtvaardige afweging van de belangen van ouderen en jongeren. Indexatie is uiteraard in het belang van ouderen wier inkomen nu daarvan afhangt. Indexatie is gunstig voor werkenden omdat hun toekomstige rechten worden opgehoogd. Maar indexatie is voor werkenden ook erg gevaarlijk omdat uitholling van het fonds uiteindelijk kan leiden tot forse premieverhoging of zelfs tot afstempelen van rechten of tot jongeren die op allerlei manier het fonds de rug toekeren waarmee de daarin georganiseerde solidariteit tot staan komt. Hier wreekt zich dat pas, als na het ongeval gesproken wordt over het verdelen van de schade. Solidariteit gaat soms over onbaatzuchtig handelen in het

belang van de ander. Solidariteit gaat echter vaak ook over het tijdig voor iedereen aantrekkelijke afspraken maken over hoe bepaalde risico's verdeeld zullen worden als ze zich voordoen. In het pensioendomein bijvoorbeeld zou het verstandig kunnen zijn van te voren vast te leggen dat het vermogen van ouderen weinig risicovol wordt belegd, zodat hun uitkering niet in gevaar komt. Voor jongeren zouden dan juist wel aanzienlijke beleggingsrisico's genomen kunnen worden zodat jongeren uiteindelijk tegen een acceptabele prijs een goede pensioenvoorziening kunnen opbouwen.

Conclusies

Samenvattend denk ik dat het ingrijpen in de financiële sector nodig was en effectief heeft plaatsgevonden. In de komende tijd moet de politiek oplossingen zoeken voor de meer structurele vragen, waarvan ik die rond beloningsbeleid, toezicht op financiële instellingen, toezicht op financiële producten voor particulieren en explicitering van pensioencontracten heb genoemd. Al die vragen raken direct aan het onderwerp solidariteit dat vanavond centraal staat.

| Dr. G.J. Buijs

Markt, moraal en solidariteit

In 1644 vond in het Amerikaanse Boston een merkwaardig proces plaats. Beklaagde was Robert Keane, een zakenman van tot dan toe onberispelijke reputatie, die volgens de boeken 'een trouw belijder van het Evangelie was'. Maar nu heeft hij een vreselijke misdaad begaan. Bij een bepaalde transactie is gebleken dat hij meer dan zes stuivers winst genomen heeft per shilling (ongeveer 50 % winst). Eigenlijk zou hij voor deze ernstige onbehoorlijkheid gestraft dienen te worden met excommunicatie, zo overweegt de rechtbank (die kennelijk wereldse en kerkelijke rechtbank ineen was). Maar Keane was tot dan toe eigenlijk altijd een nette man gebleken. Daarom is een al te forse straf nu toch nog niet aan de orde. Een boete volstaat. Maar Keane vindt zelf dat hiermee zijn zonde nog niet volledig is geboet. Hij vraagt belet bij de kerkenraad en wil in het openbaar belijdenis van zijn zonden doen.

Aldus geschiedt. Maar daarbij krijgt hij het allemaal nog wel een keer flink voor de kiezen. De predikant maakt van de gelegenheid gebruik om in een preek eens flink van leer te trekken. Over het hoofd van de arme Keane heen davert een donderpreek de goegemeente in waarin de verkeerde principes van de handel aan de kaak worden gesteld: dat het je vrij staat om zo goedkoop mogelijk in te kopen en zo duur mogelijk te verkopen. Geheel verkeerd! Dat je een geleden verlies op de ene transactie zou mogen compenseren door hogere prijzen bij een andere. Hoogst afkeurenswaardig. De zonde van de hebzucht ligt voortdurend op de loer.

Lange tijd waren we geneigd een beetje te lachen om Robert Keane en zijn donderende dominee. Immers, toen Robert Keane zijn woekerwinsten behaalde, handelde hij geheel als de homo economicus die vandaag in onze economieboekjes en op de businessschools gepropageerd wordt. En die dominee heeft niets begrepen van economie.

Maar het lachen is ons inmiddels vergaan. En als vanzelf kijken we daarmee anders naar Robert Keane en zijn dominee. Immers, hier komen we, in wat later het centrumland van het hedendaagse kapitalisme zou worden, opvattingen over economie tegen die wellicht van grote waarde blijken. Immers, economie is hier wezenlijk verbonden met moreel handelen, met solidariteit. Woekerwinst doorbreekt deze solidariteit. En hoe graag zouden we nu zien dat onze bankiers net als Keane publiekelijk boete zouden willen doen, niet voor falend beleid, maar voor een falende moraal.

De achtergrond van deze visie in Boston is waarschijnlijk te vinden in Calvijn en via hem verder terug in het denken van de christelijke traditie over geld, bezit en handel. De kern van die visie, bijvoorbeeld bij vroege kerkvaders en bij Thomas van Aquino, is dat samenleven inderdaad altijd samen-leven is. Dat betekent niet dat mensen geen eigen handelingsruimte hebben, of geen eigen bezit, of geen eigen belang mogen nastreven, maar wel dat het belang van de ander altijd onderdeel is van mijn eigen belang. Als ik daar van uit kan gaan, kan ik in goed vertrouwen economisch handelen.

Dit vertrouwen is – zo wordt de laatste jaren ook weer met veel kracht door economen en sociologen naar voren gebracht – is de kern van een goed functionerende markteconomie.

Laat ik dat nog iets verder uitwerken inderdaad aan de hand van Calvijn (het Calvijnjaar breekt bijna aan, dus het mag wel even). Calvijn spreekt op een heel verfrissende manier over de economie. Mensen zijn heel verschillend, met heel verschillende talenten, aldus Calvijn. Daarom hebben ze elkaar nodig en zijn ze zelfs voor elkaar geschapen. De markt is de plaats waar die heel verschillende talenten bij elkaar komen. Ze stelt mensen in staat elkaar met hun talenten te dienen. De markteconomie is daarmee primair een ‘uitdrukking van de solidariteit tussen mensen’, niet een arena voor de maximalisering van de eigen winst. Vandaar ook de verontwaardiging jegens Robert Keane.

Heel vaak, valt me op als ik met ondernemers spreek, is dat minstens ook een deel van hun motivatie: ze doen iets graag, kunnen dat en bieden dat wat ze graag doen aan op de markt. Natuurlijk moet er winst gemaakt worden, maar dat is meer een randvoorwaarde dan het ene allesbeheersende doel.

De laatste jaren komen we echter hoe langer hoe meer in het bedrijfsleven en zeker ook in de financiële sector mensen tegen voor wie dat heel anders ligt en voor wie winstmaximalisatie het enig allesbeheersende doel geworden is. Het maakt hen niet uit of ze nu hamburgers verkopen of hypotheeken, of zorgminuten – alles is kwantitatief te maken en dus in geld meetbaar. Men lijkt er alleen er op uit te zijn de eigen beloning te maximaliseren: bonussen, gouden handdrukken, optieregelingen, buitenschaalse salarissen. Het probleem zit daarbij niet in de eerste plaats in het bedrag zelf (ik vraag me altijd af hoe je in vredesnaam dat soort bedragen op moet krijgen; dan mag je er nog wel drie levens bij hebben).

Het kernprobleem zit ‘em er in dat we in een economische orde waarin ‘individuele winstmaximalisatie’ voor iedereen als hoogste drijfveer gepropageerd wordt, niet meer zeker kunnen zijn van wat iemand bij zijn (of haar: maar met ‘haar’ wil het in Nederland in topfuncties nog steeds niet erg lukken) beslissingen motiveert: het belang van het bedrijf, het belang van ‘de klant’, of het (korte termijn) eigen belang? Waarom wilde Rijkman Groenink zo graag ABN-Amro met Barclays laten samen gaan? Waarom wil mijn tandarts mijn kies zo graag nog maar weer eens opnieuw vullen of een beugel voor het schier perfecte gebit van mijn zoon? Waarom wil de garagehouder graag die reparatie aan mijn auto doen en zegt de fietsenmaker juist dat mijn fiets inmiddels een hopeloos geval is, waarvoor reparatie geen zin meer heeft (en ik dus een nieuwe moet kopen)?

Als ik niet uit kan gaan van een minimaal besef van solidariteit, wordt elke economische relatie en transactie vergiftigd door wantrouwen. Als dat eenmaal de realiteit is geworden, komt de economie tot stilstand – dat zien we nu – of – dat zagen we de afgelopen 15 jaar – is een enorme ‘second economy’ nodig van controleurs, auditors, juristen, ‘second opinions’ en wat niet al. In veel sectoren – bijvoorbeeld in de zorg – is de ‘second economy’ inmiddels groter dan de primaire: op

elke 60 minuten daadwerkelijk verrichte zorg zitten nu een aanzienlijk hoger aantal dan 60 controle-minuten (deels besteed door de zorgverlener zelf, die de vereiste protocollen invult maar daarboven dan nog weer allerlei hogere niveaus die een controlerende functie hebben. Die controle-minuten hebben doorgaans zelfs een hogere kostprijs dan de primaire minuten, want de controleurs hebben niet zelden een (veel) hoger salaris dan diegenen die het eigenlijke werk doen. Precies hetzelfde doet zich voor aan onze universiteiten.

Wat is de achtergrond van de opkomst van dit mensentype? Wat we de laatste jaren wereldwijd gezien hebben is de opkomst van de economie van de jaren '60, de economie van de studentenrevolutie. Op het eerste gezicht is dat een nogal absurde bewering. Die lieve, linkse wereldverbeteraars, die geitenwol prefereerden boven de stropdas, en liever macrobiotische boontjes dan kaviaar aten, hebben zij iets te maken met de opkomst van het neo-liberalisme in de afgelopen decennia en met de opkomst van de internationale graai-cultuur?

Nu zijn die geitenwol en die boontjes niet zo'n probleem. Maar wat tegelijk in de jaren '60 met de paplepel naar binnen ging, was de idee van absolute vrijheid. De anti-autoritaire opvoeding werd hiervan het trieste hoogtepunt: een mens heeft geen grenzen nodig, laat iedereen zich van jongs af aan vrij en alzijdig ontwikkelen, en zie daar: er zullen de prachtigste, creatieve en ook solidaire individuen uit voortkomen.

Binnen tien jaar na de studentenrevoluties, wanneer de aanstichters daarvan beginnen door te dringen in verantwoordelijke posities (in Nederland de Nieuwlinkers) begint ook een nieuwe fase in het internationale kapitalisme. Dat kan nauwelijks toeval zijn. Kenmerkend voor die fase is de absolute vrijheid. Het is niet alleen de fase van het anti-autoritaire opvoeden, maar ook van het 'anti-autoritaire' kapitalisme: de handelaren in aandelen, putopties en callopties, in 'futures' en wat niet al, weten steeds alle omstanders onder de pet te praten dat elke regel, elke inperking van hun absolute vrijheid de groei van dat mooie, de wereldeconomie, schade doet. Ondertussen begon deze nieuwe generatie van lieverlee te graaien wat men graaien kon: een wel heel schrille toepassing van dat ooit zo verheven begrip 'zelfverwerkelijking'. Deze vrijheidsideologie heeft monsters gebaard. Langzamerhand begint dat door te dringen op het micro-niveau van de onderlinge omgang: er is verzet gekomen tegen de hufferige omgangsvormen die de volstrekt vrije individuen zich hebben aangewend. Maar dat die zelfde hufferigheid zich op veel grotere schaal voordoet in de wereld van keurige stropdassen en kaviaar, was nog minder scherp op het netvlies gekomen.

Tegen de achtergrond van Robert Keane, van Calvijn en van de jaren '69 doe ik een aantal observaties in verband met de kredietcrisis.

I. Morele crisis

1. De financiële crisis is in hoge mate een morele crisis. Ze is nauw verbonden met de zelfontplooiingsideologie van de jaren '60. Zorg dat jij je maximale potentieel

realiseert, maar hoe anderen hierin een rol spelen, is pas een tweede vraag. De nadruk ligt op individuele vrijheid ten koste van solidariteit.

2. Die zelfontplooiingsideologie leidt in het bedrijfsleven tot een groot onderling wantrouwen. Hoe weten we dat iemand nog wel netjes zijn of haar werk doet? Hoe weten we dat iemand in de drang naar zelfontplooiing niet de kantjes er af loopt? Er moet dus gemeten worden! Vanaf begin jaren '80 worden in allerlei bedrijven en instellingen grootschalige meetinstrumenten en meetprocedures opgetuigd. Het 'maximale potentieel' werd – en dat is het grote verschil met de jaren '60, vanaf de jaren '80 vooral kwantitatief-financieel gededd. De kwaliteit van iemands werk is alleen reëel als het meetbaar is, en meetbaar is alleen geldelijk resultaat. We kunnen niet vertrouwen op iemands besef van eigen kwaliteit van het werk, het moet gemeten en geëvalueerd worden in cijfers.
3. Vervolgens gaan mensen zich van de weeromstuit ook weer hoe langer hoe meer op die cijfers richten: een zichzelf versterkende spiraal van uitwendige kwantificering. Allen zo krijg je erkenning. En die erkenning is weer nauw verbonden met de bankrekening. Men doet daarom alles om goede cijfers te scoren. De productie wordt aangejaagd, winstcijfers gaan omhoog, dit proces gaat zichzelf versterken, waarbij de meetperiode hoe langer hoe korter wordt. Jaarresultaten worden halfjaarresultaten worden kwartaalresultaten. Op die termijn moet de groei zichtbaar zijn. Zelfontplooiing wordt: op korte termijn geld verdienen.
4. Het resultaat: een geheel nieuwe sturingsstructuur wereldwijd, gebaseerd op een dodelijke combinatie van wantrouwen, hebzucht en controle, leidend tot een nadruk op korte termijn succes. Om de stress hiervan te compenseren – en tegelijk het systeem nog eens flink aan te jagen - worden bonussen uitgekeerd. Kwaliteit is voor losers, kwantiteit is waar het om gaat.
5. Wat dan te doen met kwaliteitsaspecten? Speelt kwaliteit geen enkele rol meer? Ook daarvoor wordt een oplossing ontwikkeld: om de kwantificering weer enigszins te compenseren komen er eindeloze kwaliteitsbewakingsprocedures, certificeringen etc. En als men dan ook hier weer goed scoort, krijgt men weer een bonus. En dus doet men alles om goed te scoren, en zo gaat het door.
6. Concluderend: Er is een kwantitatieve economie ontstaan, die op geen enkele manier meer verbonden is met de morele gekwalificeerde economie waar Calvijn over sprak: anderen dienen met jouw talenten heeft plaatsgemaakt voor anderen zien als middel, als gelegenheid om productie te scoren.

II. Crisis in ons crisiswaarschuwingssysteem

1. De financiële crisis is – het is pijnlijk om te zeggen – al lang voorspeld. Nu zijn er allerlei problemen met voorspellingen, maar toch: het lijkt er op dat de leidinggevende mensen in de samenleving bewust de kop in het zand hebben gestoken. Allan Greenspan moet geweten hebben dat hij de Amerikaanse economie jaar op jaar kunstmatig opjoeg en dat er ergens een harde crash zou moeten gaan plaats-

vinden. Maar bewust heeft hij er voor gekozen om in steeds ijlere lucht steeds harder te gaan vliegen, totdat toch het moment van een grote klap daar is.

2. Dat geeft weinig hoop voor de wijze waarop beleidsmakers om zullen gaan met andere dreigingen, zeker als die zich iets meer op langere termijn aandienen. Zal men het aandurven om tijdig economisch af te remmen, de consumptie minder hard te laten groeien? Hoe zal men op enige termijn omgaan met klimaatverandering? Met grondstoffentekorten? Met het dreigende tekort aan schoon drinkwater wereldwijd? Zal men het ook daar aan laten komen op een 'de wal keert het schip'-scenario? Enkele jaren terug verscheen een rapport van de European Environmental Agency onder veelzeggende titel 'Late Lessons from Early Warnings'. Moraal van het verhaal: voor zeer veel van de milieurampen en andere negatieve bij-effecten van technologische ontwikkelingen is – achteraf gezien – vaak al vroeg en goed gedocumenteerd gewaarschuwd, maar er is niets mee gedaan. Dat geldt ook voor economische rampen. Kortom: zullen we niet veel eerder aandacht moeten schenken aan 'early warnings'? En dit inbouwen in onze beleidssystemen?

III. Economisch systeem

1. De financiële crisis is een grote kans om het economisch systeem eens grondig tegen het licht te houden. Nadat in de loop van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw de grote discussie over een staatsgeleide versus een vrije markt (communisme vs. kapitalisme) ten einde was, kwam kort een andere discussie op, namelijk over welk type kapitalisme het meest wenselijk was. De twee hoofdkandidaten waren het Angelsaksische model (waarin aandeelhouderswaarde centraal staat en een volledig gedereguleerde markt) en een Rijnlands model (waarin stakeholders-waarde centraal staat, met daarin een duidelijke kaderstellende rol van de overheid). In het Angelsaksische model is de solidariteit geheel overgelaten aan de toevallige goedwillendheid van individuen onder het motto: als ondernemer ben ik volledig de unieke creator van mijn eigen rijkdom – en daarmee heb ik ook absoluut eigendomsrecht. In het Rijnlandse model is er een substantiële organisatie van de solidariteit. Hier is het motto: een ondernemer maakt om te kunnen ondernemen altijd gebruik van vele hulpbronnen die hij niet zelf heeft gecreëerd, zoals het onderwijspeil van de werknemers in een land, de gezondheid van de werknemers in een land (het is veel lastiger ondernemen in een land waar er veel ziekte is dan in een land waar de arbeidskrachten gezond zijn). Een onderneming dient daarom ook – naar redelijk vermogen – mee te dragen aan de kosten van die voorwaarden voor ondernemen. Solidair zijn met de samenleving waarbinnen je functioneert.
2. In deze discussie zullen maatschappelijke partners en instellingen een belangrijke rol moeten spelen. We zullen opnieuw onze begrippen over wat een rechtvaardige en goed functionerende economie is moeten herijken en dat debat is veel te belangrijk om over te laten aan economen.

Nodig: een nieuwe VOC-mentaliteit en een nieuw calvinisme

Wat nodig is, is een VOC-mentaliteit! De historicus Herman Pleij wees er onlangs op dat de VOC niet stond voor woest ondernemerschap, durf en bovenmatige risico's. De verwijzing naar de VOC is natuurlijk zwaar beladen sinds we ons bewust geworden zijn van de immoraliteit van slavenhandel, kolonialisme en uitbuiting. Maar toch, zelfs van een onrechtvaardige rentmeester is nog wel iets te leren. Toen de premier enkele jaren terug opriep tot een 'VOC-mentaliteit' had hij het oog op durf, op risico nemen, op robuust ondernemerschap, geen Jan Salie-mentaliteit. Uiteraard was dat een element van de VOC. Maar het basisidee van de VOC is toch een gans andere, aldus Pleij. Als iemand in één scheepsexpeditie investeert, en het schip vergaat, is al het geld verloren. Men neemt zeer grote risico's (en zal dan ook bij behouden thuiskomst uit de Oost forse bonussen verlangen). Maar als tien mensen in tien schepen beleggen, en er vergaan er drie, maakt men toch nog winst op de andere zeven. Dat is de kern van de VOC-mentaliteit: natuurlijk, ondernemerschap, maar wel verstandig, onderling gereguleerd, met inschatting en tijdige erkenning van risico's, en daarop gebaseerd een verstandige risicospreiding. Hier zijn nog 'very late lessons' te trekken van een 'very early warning'.

Een pleidooi voor een nieuwe VOC-mentaliteit is daarmee een pleidooi voor de financiële voorzichtigheid die het Nederlandse bankwezen in feite al eeuwen kenmerkt. Banken dienen voor alles betrouwbaar te zijn.

Misschien dat de hele gedachte dat banken beursgenoteerde instellingen moeten zijn met winstoogmerk, wel op de helling moet. Misschien is de corporatievorm van de Rabobank wel het model van de toekomst in plaats van het verleden.

Natuurlijk valt er, zoals gezegd, op de VOC heel wat af te dingen, juist ook in morele zin.

Daarom ook een pleidooi voor een opnieuw doordenken van die calvinistische notie van wat een markt is: een uitdrukking van solidariteit tussen mensen, waarin we wederzijds elkaar dienen met onze eigen kwaliteiten. Misschien moeten we weer wat calvinistischer worden.

**| Mevrouw M.J.A. van
der Hoeven**

Analyse situatie

De aanleiding van de kredietcrisis is een combinatie van factoren. De oorzaak ervan moeten we in eerste instantie zoeken bij de Amerikaanse huizenmarkt. Daar is men jaren geleden begonnen met het verstrekken van hypotheekleningen aan huishoudens met een (te) lage kredietwaardigheid. Dat ging lange tijd goed omdat de rente laag stond en de huizenprijzen stegen. Op zich zou dit probleem zich tot de huizenmarkt beperkt hebben, indien deze hypotheekleningen niet massaal doorverkocht zouden zijn óf als bij doorverkoop gewaarschuwd zou zijn voor de grote risico's. De kredietbeoordelaars, die daar op toe behoren te zien, hebben echter veel te gunstige oordelen gegeven over deze riskante hypotheekleningen. Waarom deden ze dat, zo vraag je je af?

Dat kwam door hun dubbele pet. Kredietbeoordelaars oordelen niet alleen over hypotheekleningen, ze geven ook adviezen aan banken over hoe riskante hypotheekleningen doorverkocht kunnen worden. Tja, dan creëer je een prikkel om een gunstig oordeel (rating) te geven over die leningen die niet wenselijk is. Daardoor was het voor de gemiddelde koper vaak onduidelijk hoe groot de risico's waren die ze hebben genomen. De gevolgen daarvan hebben we gezien; zien we nog steeds!

Een aantal factoren die niet direct te maken heeft met de Amerikaanse huizenmarkt, heeft de problemen verergerd en versneld. Bijvoorbeeld de veelheid aan financiële innovaties en de lage rente. In reactie op de vorige beurskrach en de daaropvolgende recessie, heeft de Amerikaanse centrale bank de rente te snel en te veel verlaagd naar het zeer lage niveau van 1%. Door de lage rente en de slecht renderende aandelen hebben veel grote beleggers (waaronder pensioenfondsen en banken zelf) andere aanwendingsmogelijkheden gezocht voor hun geld. En wat te denken van verkeerde prikkels, onder meer bij beloningen aan bestuur en management?

Doordat risico's niet goed zichtbaar waren, werden financiële instellingen wantrouwend toen enkele grote instellingen in de problemen kwamen. Ik noem bijvoorbeeld Nothern Rock, Freddie & Fannie en Lehman Brothers. Het vertrouwen was weg, de banken wilden niet meer aan elkaar en aan bedrijven uit lenen. Wat begon als een hypotheekcrisis, werd een kredietcrisis. Met alle gevolgen van dien voor de reële economie.

CPB-cijfers

Op 8 december 2008 heeft het Centraal Plan Bureau (CPB) bekend gemaakt dat de raming voor 2009 een krimp laat zien van ¾%³. Dat lijkt mij overigens een vrij optimistische inschatting. Zo'n krimp is lange tijd niet voor gekomen; de laatste keer was in 1982. En bovendien zijn de verwachtingen ook heel snel omgeslagen, want 3 maanden geleden gingen we nog uit van groei van 1¼%. De belangrijkste oorzaak van die krimp is het inzakken van de wereldhandel. En wij als 'open' Nederland zijn daar extra vatbaar voor. Maar ook consumptie en investeringen nemen af.

3 | De lezing is aangepast op deze daarna gepubliceerde cijfers.

Voor nagenoeg alle Westerse landen is het beeld voor 2009 somber. Nederland doet het nog wel iets beter dan andere landen (zoals de Verenigde Staten, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk), maar onze goede uitgangspositie staat onder druk.

Effecten op de reële economie

De crisis op financiële markten heeft via vier kanalen effect op de reële economie (dat geldt voor Nederland, maar ook voor andere landen in de Europese Unie):

1. Gebrek aan vertrouwen: de daling van het producentenvertrouwen is de afgelopen maanden enorm. Het consumentenvertrouwen daalt al langer.
2. Vermogenseffecten: sinds de zomer is de AEX 57% van haar waarde verloren. Dat is meer dan tijdens de hele 'dotcom-crisis'. In de periode van de internetluchtbel van 2000/2001 verloor de AEX 44% van haar waarde.
3. Wereldhandel: de afgelopen maanden is een enorm snelle omslag te zien. Op Prinsjesdag ging het CPB nog uit van een groei van de voor Nederland relevante wereldhandel van ruim 3%. Dat is inmiddels omgeslagen naar een krimp van 2¼%; een daling van zo'n 6%. Het is voor het eerst in 25 jaar dat de uitvoer een drukkend effect op onze groei heeft. En voor de komende tijd zijn de voorspellingen zeker niet rooskleurig.
4. Kredietverlening: er is veel discussie over de vraag of kredietverlening, gezien de neergaande conjunctuur, te veel is afgenomen. Zeker is dat kredieten in ieder geval duurder en moeilijker verkrijgbaar zijn geworden. En dat maakt het voor bedrijven nog lastiger om de boel draaiend te houden.

Als we kijken naar verschillen met voorgaande crises of periodes van laagconjunctuur, dan zien we dat een aantal factoren fundamenteel anders is dan wat we voorheen zagen. Ik noem er drie:

1. De snelheid van de omslag. Dat zien we in groeiramingen (2 % groei er af in drie maanden tijd), maar ook van de ondernemers krijg ik alarmerende signalen. Bedrijven, bijvoorbeeld in de metaalsector of de logistiek, hebben te maken met acute vraaguitval.
2. Rol van banken. We hebben te maken met een kredietcrisis. Banken hebben te kampen met financiële problemen, hebben geldinjecties van de overheid nodig. Met als gevolg dat ze veel voorzichtiger met hun geld omgaan, grotere buffers willen hebben en meer voorwaarden stellen aan leningen. En dan wordt het voor gezonde bedrijven moeilijk om aan krediet te komen.
3. Alle drie grote machtsblokken (Verenigde Staten, Japan en de Europese Unie) zitten in hetzelfde schuitje: recessie. Dat is zeldzaam. En bovendien maakt dat het erg lastig om je 'eruit te kunnen concurreren'.

Crisismanagement

Het belangrijkste in deze situatie is het overeind houden van de financiële sector. De banken vormen de ruggengraat van onze economie en als die omvallen is het leed niet te overzien. Vooralsnog hebben we dit goed gedaan. Alertheid blijft echter gebo-

den. Een tweede ronde kapitaalinjecties in de banken is niet ondenkbaar. Maar we werken ook aan maatregelen waardoor de banken minder risico lopen als het gaat om de kapitaalverstrekking aan bedrijven. Zoals bijvoorbeeld de BBMKB-regeling (garantieregeling voor midden- en kleinbedrijf) die ik in november verruimd heb, waarbij de overheid deels garant staat voor leningen die MKB-bedrijven afsluiten.

Uiteraard is het ook van belang om de effecten van het ingrijpen in de financiële sector te blijven volgen. Er komen veel signalen uit het bedrijfsleven dat het niet goed loopt met de kredietverstrekking door banken. Een directeur van een middelgroot familiebedrijf vertelde mij dat hij in het voorjaar een nieuwe lening moet afsluiten (zijn oude kredietverlening loopt af) en dat zijn bank hem heeft gemeld dat bij die nieuwe lening een hogere rente hoort, maar ook dat voorwaarde voor die lening een eigen vermogen van 50% is. Bij zijn aflopende lening was vastgelegd dat dat eigen vermogen 30% moest bedragen. De waarde van zijn bedrijf is ongeveer € 34 miljoen, dus dan kun je wel uitrekenen dat die man nu in een paar maanden bijna € 7 miljoen bij elkaar moet zien te krijgen. In deze tijd een vrijwel onmogelijke klus.

Effecten op reële economie verzachten

Nadat we in de eerste ronde overheidsingrijpen de banken overeind hebben weten te houden, richten we ons in de tweede ronde op het verzachten van de effecten van de crisis op de reële economie.

Uiteraard kan de overheid een recessie niet voorkomen. Maar wat we wel kunnen doen is er voor zorgen dat de goede uitgangspositie van Nederlandse economie behouden blijft. Dat betekent dat we maatregelen moeten treffen die op korte termijn helpen en op lange termijn verstandig zijn. Concreet hebben we eigenlijk drie harde spelregels:

1. Niet doen wat op lange termijn schadelijk is (bijvoorbeeld verhogen van uitkeringen);
2. Geen staatssteun / protectionisme voor ongezonde bedrijven of sectoren;
3. Open houding: alles durven te bekijken.

Op dit moment hebben we maatregelen getroffen die op korte termijn lucht geven aan bedrijven en aansluiten bij de problemen. Ik noemde al eerder de verruiming van de garantiestelling voor het MKB, die het bedrijven makkelijker maakt om een lening af te sluiten omdat de overheid voor een deel garant staat. Maar u kunt ook denken aan de werktijdverkorting van collega Donner, die het bedrijven die erg in de problemen zitten (in korte tijd 30% minder omzet) mogelijk maakt om toch hun personeel in dienst te houden. Of aan de versoepeling van de regels omtrent vervroegde afschrijving.

En daarnaast werken we uit wat we kunnen doen als het gaat om de woningmarkt (bijvoorbeeld het energiezuiniger maken van huizen) of op welke manier we kunnen investeren in innovatie, zodat bedrijven kunnen blijven werken aan de ontwikkeling van nieuwe toekomstgerichte producten. Of welke infrastructurele projecten (bijvoorbeeld aanleg van wegen) naar voren gehaald kunnen worden.

Wat doen we als crisis aanhoudt?

In Europa klinkt een brede roep om extra overheidsuitgaven in te zetten om groei te stimuleren. En hoewel daar wellicht best iets voor te zeggen valt, vinden wij CDA'ers dat je daarmee moet oppassen. De crisis mag niet als excuus gebruikt worden om de overheidsuitgaven op te blazen ten koste van volgende generaties.

Wat we allereerst moeten doen is vasthouden aan de begrotingsregels. Deze zorgen er voor dat we in barre tijden niet hoeven om te buigen ten opzichte van de reeds afgesproken uitgaven of belastingen hoeven te verhogen. Er is nu een groot risico dat we door het uitgavenkader heen schieten. Volgens het CPB bedraagt het EMU saldo in 2010 -2,4% BBP, waarmee we (tijdelijk?) over de afgesproken signaalwaarde van -2% gaan. In principe zouden we dan - volgens onze eigen begrotingsregels- beleid behoren te voeren om de uitgaven te verlagen en/of de lasten te verhogen. Wanneer we dat – gezien deze uitzonderlijke situatie – niet doen, dan moeten we zorgen dat we de rekening niet doorschuiven naar latere generaties. We moeten dan maatregelen nemen die structureel goed zijn voor de economie en de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Bijvoorbeeld door betere prikkels in de WW in te bouwen, zoals de commissie Bakker heeft voorgesteld. Of door langer door te werken, in ieder geval tot je 65e, maar wellicht ook wel langer. Of door –samen met sociale partners- kritisch te kijken naar de loonontwikkeling. Niet in alle sectoren is het afgesproken maximum van 3,5% verantwoord.

Zeker is dat we vinger aan de pols moeten houden en moeten blijven nadenken. Dat betekent ook dat we niet bij voorbaat zaken uitsluiten omdat ze gevoelig liggen. Dat kunnen we ons echt niet veroorloven!

12 | **Mr. F.A.M. van den Heuvel**

Het CDA heeft, in een gezamenlijke actie van partij, Tweede Kamer-fractie, Wetenschappelijk Instituut en leden van het kabinet een viertal bijeenkomsten georganiseerd. Het is goed dat we met onze denkkraft snel reageren op ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen.

Uitgangspunten

Steeds staat bij deze bijeenkomsten één van de vier uitgangspunten van het CDA centraal. Eerder spraken we over gerechtigheid. Persoonlijk en als politiek hebben we hier een noblesse oblige, omdat van politieke partijen en hun vertegenwoordigers terecht steeds gevraagd wordt een rechtvaardige samenleving na te streven, waar elementaire basisregels en mensenrechten gelden. Een belangrijk tweede uitgangspunt is rentmeesterschap. Natuurlijk denken we hierbij aan zorgzaamheid voor het milieu en het verantwoordelijk omgaan met de aarde, de natuur en de grondstoffen. In het kader van de financieel-economische ontwikkelingen staat rentmeesterschap eveneens voor het zorgvuldig omgaan met financiële middelen. Dat geldt voor politici, voor bankiers en voor financiële mensen in het bedrijfsleven. Het geldt ook, en dat speelt natuurlijk nu ook, voor verantwoord financieel beheer door mensen zelf (als spaarder en belegger. Het derde uitgangspunt is solidariteit. Als CDA vinden we de eigen persoonlijke verdiensten van mensen belangrijk, want ieder individu heeft een eigen verantwoordelijkheid. Echter, de mens is een sociaal wezen, steeds in interactie met anderen. Dat betekent dat in tijden van nood mensen solidair moeten zijn met elkaar. Daar is een belangrijk deel van onze verzorgingsstaat op gebouwd en ons stelsel van sociale zekerheid. En natuurlijk is solidariteit breder: elkaar helpen waar nodig en mogelijk. Vandaag staat het vierde uitgangspunt centraal: gespreide verantwoordelijkheid.

Gespreide verantwoordelijkheid

Gespreide verantwoordelijkheid is misschien wel het meest onderscheidene punt van het CDA ten opzichte van de andere politieke partijen. Hiermee kunnen we een groot deel van ons politiek denken in Den Haag, maar meer nog in de samenleving, vorm geven. Voor dit punt van de gespreide verantwoordelijkheid gebruiken we meestal twee begrippen: het subsidiariteitsbeginsel en het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring. Het eerste is een ordeningsbeginsel, dat zijn grondslag heeft in de katholiek sociale leer, en het tweede is een vrijheidsbeginsel. Ze vullen elkaar aan. Het subsidiariteitsbeginsel bepleit dat zaken op een zo laag mogelijk niveau georganiseerd worden. Wanneer iets niet op het laagste niveau georganiseerd kan worden, om kwalitatieve en kwantitatieve redenen, dan gaan we een niveau hoger. Een individu gaat naar zijn directe omgeving (familie), school, verenigingen, (katholieke) organisaties, etc. Ook binnen het openbaar bestuur wordt deze van onderaf opgebouwde hiërarchie bepleit: gemeente – provincie - nationale overheid -Europese Unie is de volgorde. Op basis van het subsidiariteitsbeginsel is het derhalve niet vreemd dat banken nu, tijdelijk, genationaliseerd worden. Vaak worden de twee begrippen,

soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit, ook in christendemocratische kringen, op één hoop gegooid. Onjuist. Beide hebben zelfregulering als uitgangspunt. Dat is de overeenkomst, maar subsidiariteit geeft ook nadrukkelijk nog een rangorde aan en verbindt overheid en samenleving. En wanneer op basis van het subsidiariteitsbeginsel doorgeredeneerd wordt en zaken op het lagere niveau niet georganiseerd kunnen worden, kom je voor een aantal zaken, uiteindelijk, bij de centrale overheid uit. Bij soevereiniteit in eigen kring, dat als vrijheidsbeginsel is 'opgericht' vanuit het denken en handelen van mensen als Dooyeweerd en Kuyper, wil men juist zoveel mogelijk weg van de overheid. Men wil de zaken organiseren binnen de eigen geleiding, de eigen kring van familie, school, kerk, etc. De al-bemoeiende overheid is dan niet nodig. Een interessant iets in deze tijd van nationalisatie van banken.

Gespreide verantwoordelijkheid past ook sterk bij de politieke voorlieden van het CDA. Het past bij het 'ethisch reveil' van oud-premier Van Agt, het sluit aan bij de lijn en de titel van het boek van oud-premier Lubbers: 'Geloof in de samenleving' en het ligt in lijn met oud-fractie leider Brinkman die kwam met de 'verantwoordelijke samenleving'. De hervormingsagenda van Balkenende en zijn oproep tot een 'waarden en normen'-offensief passen in deze lijn. Het denken over gespreide verantwoordelijkheid past in het zoeken naar alternatieven voor overheidsregelgeving om bepaalde doelen te bereiken. Subsidiariteit is zeker niet afschuiven. Het is iets heel anders dan wat in de paarse jaren te vaak gebeurde: decentraliseren. Decentraliseren is hooguit postume subsidiariteit, waarbij men de mensen al kwijt is, omdat ze eerst genegeerd zijn. Decentraliseren heeft een sterk 'over de schutting gooien'-idee en is in het beste geval corrigerend. Interessant is dat in deze tijd van bankencrisis de Rabobank als instelling die sterk denkt in termen van gespreide verantwoordelijkheid, het het beste doet.

Gespreide verantwoordelijkheid en financiële crisis

Hoe moeten we een begrip als gespreide verantwoordelijkheid plaatsen in de huidige financiële crisis? Speelt de centrale overheid niet een te dominante rol? Eigenlijk komen hier alle beginselen sterk terug. Als we kijken naar het subsidiariteitsbeginsel dan blijkt dat de problemen op decentraal niveau en binnen het private domein niet meer allemaal op te lossen zijn. En dan kom je op het hoogste (rijks-overheid, EU, IMF) niveau aan de publieke kant. Echter, deze oplossing moet zo kort mogelijk duren. Zo snel mogelijk weer terug naar decentrale en private oplossingen, hetgeen betekent, en het CDA zal dat moeten benadrukken en in de gaten houden, dat de banken zo snel mogelijk weer weg moeten bij de overheid. Banken zijn geen tak van dienst van de overheid! Hiermee wil ik ook aangeven dat de acties van minister Bos niet zo zeer sociaal-democratisch handelen zijn zoals hij doet voorkomen, maar dat hier juist sprake is van handelen op basis van het subsidiariteitsbeginsel.

Gaan we, nu we deze crisis meemaken, naar een nieuwe economische inrichting? En zo ja, hoe ziet deze er uit? Ik denk dat we waarden van het Rijnlands economisch model meer zullen gaan waarderen. Aandacht voor alle stakeholders

en niet alleen voor de aandeelhouders. Medewerkers, klanten en maatschappij tellen namelijk ook nog mee. Het Angelsaksisch model zal ruimte moeten inleveren. De fixatie op de beurs zal minder zijn, waardoor er meer aandacht zal zijn voor de meer organisch gegroeide familiebedrijven en voor coöperaties, waar gespreide verantwoordelijkheid en betrokkenheid van alle stakeholders het meest logische is. Hiermee komt in een nieuwe economische orde automatisch meer oog voor onze vier uitgangspunten.

Katholiek sociale leer

Interessant is dat de katholieke sociale leer voor veel van de huidige knelpunten en vragen een begin van een antwoord heeft. De katholieke sociale leer kwam in de 19e eeuw als antwoord op de snel veranderende samenleving waarin de laissez-faire-politiek van het liberalisme met zijn uitwassen in het zich industrialiserende Europa veel slachtoffers maakte. En natuurlijk was er eveneens het eigenbelang van de kerk die veel mensen naar het radicale antwoord van het marxisme zag lopen. Als herkenbaar startpunt van de katholieke sociale leer geldt de door Paus Leo XIII geschreven encycliek *Rerum Novarum* (1891). In deze encycliek zette de Paus zich af tegen de uitwassen van de ‘moderne ontwikkelingen’. Overigens wees hij de nieuwe ontwikkelingen en de private onderneming niet af. Dat was juist een belangrijk verschil met het marxisme. In deze en andere encyclieken komen begrippen als solidariteit, personalisme, subsidiariteit en sociale gerechtigheid steeds terug.

Personalisme: de mensen zijn sterke individuen, die primair een eigen verantwoordelijkheid hebben en dus niet van de wieg tot het graf gepamperd moeten worden. Daarnaast hebben mensen eveneens een verantwoordelijkheid jegens elkaar en mag, ook van de hoogsten in rang, solidariteit gevraagd worden. Impliciet een veroordeling van de doorgeschoten bonusregelingen. Het subsidiariteitsbeginsel biedt vele antwoorden in een tijd van te veel staatsinvloed, regeldrang en ander centralisme. Het Vaticaan heeft hier in 1931 reeds invulling aan gegeven middels de encycliek *Quadragesimo Anno* van Paus Pius XI. Hierin zet de paus het principe van de subsidiariteit uiteen. Het benadrukt dat mensen willen weer meesturen en moeten daar ook de gelegenheid voor krijgen. Eveneens over ontwikkelingssamenwerking hebben de pausen geschreven. Een voorbeeld is de encycliek *Populorum Progressio* (1967), waarin paus Paulus VI aangeeft dat ontwikkeling een ander woord voor vrede is. Paus Johannes Paulus II schreef in *Laborem Exercens* (1981), honderd jaar na *Rerum Novarum*, over de menselijke arbeid, die bijdraagt aan de waardigheid van mensen (personalisme), maar ook niet moet doorschieten in enkel werken. In *Sollicitudo Rei Socialis* (1987) schrijft de paus over de morele plicht tot solidariteit en dat ongebreidelde verrijking geen doel mag zijn, iets dat we de afgelopen jaren over het hoofd gezien hebben. Johannes Paulus gaf in 1991, honderd jaar na *Rerum Novarum*, de encycliek *Centesimus Annus* uit: “een maatschappelijk verband op hoger niveau moet zich niet mengen in het leven binnen een maatschappelijk verband op lager niveau en dit niet van zijn bevoegdheden beroven” In deze encycliek

geeft de paus eveneens aan dat er een balans moet zijn in marktwerking en solidariteit. Hij zette zich in het ontwakende Oost-Europa af tegen het ontstaan van het zogenaamde casinokapitalisme. In *Fides et Ratio* (1998) benadrukt Johannes Paulus dat vertrouwen, meer de zachtere kant van het ondernemen, minstens zo belangrijk is als rationele factoren. Eveneens de rol voor de sociale partners komt terug in deze encycliek: “Standorganisaties, vakbonden, werkgevers en andere geledingen moeten samenwerken en een harmonieus maatschappelijk - economisch bestel opbouwen, waarin tegenstellingen en spanningen door overleg en wederzijds begrip worden overwonnen en dient de maatschappelijke vrede door middel van collectieve overeenkomsten te worden verzekerd”. En de huidige paus? Na zijn encyclieken over liefde en hoop komt Benedictus XVI binnenkort met een encycliek over globalisering en arbeidsmigratie. De katholieke sociale leer is modern. In combinatie met het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring kunnen we als CDA een eigen geluid laten horen, waarbij de samenleving en niet het financieel gewin centraal staat.

Bancaire zaken

Tot slot nog enkele financiële en bancaire issues. Laatst iemand tegen mij: ‘wanneer ik nu in Rabobank zou kunnen beleggen, dan zou ik dat meteen doen’. Kijk, dat is nu exact de crux. Juist om die reden kun je niet beleggen in de Rabobank. Wanneer dat wel zou kunnen, dan zou de Rabobank precies de kant opgaan van de andere banken. Dan zouden mensen nu beleggen in de Rabobank, maar morgen, over een jaar, wanneer de fancy snelle banken in de City weer draaien, weer voor deze banken kiezen. Ook de Rabobank zou dan speelbal kunnen zijn van de volatiliteit en het opportunisme. Overigens opereert minister Bos deze dagen als een echte investment bankier: snel twee banken kopen en financieren met kort geleend geld en als echte private equity-partij meteen enkele leden voor de Raad van Commissarissen benoemen met speciale taken. Echter, de eerlijkheid gebiedt ook te zeggen dat minister Bos daadkrachtig en voortvarend handelt deze dagen.

Wat is nu één van de cruciale zaken die fout gegaan is in het geheel? Ik denk dat dat het eroderend vertrouwen is. Vertrouwen in banken, vertrouwen in bankiers, vertrouwen tussen de banken, vertrouwen in ons financieel stelsel en toezicht. En wanneer vertrouwen weg is, dat geldt voor alle instituties, dan weten we dat het snel de verkeerde kant op gaat.

Kort iets uit mijn tijd bij de Rabobank. De situatie die zich nu afspeelt in en rondom het bankwezen doet veel denken aan hetgeen zich zeven-acht jaar geleden in politiek Den Haag, ten tijde van de opkomst van Fortuyn, afspeelde. Ik heb na de aardverschuiving die hij teweeggebracht had, voor de Raad van Bestuur van Rabobank een korte analyse geschreven met als belangrijkste boodschap dat wat in de politiek gebeurd was, eveneens in het bankwezen kon gebeuren. In 2001 was de positie van het tweede paarse kabinet onder leiding van premier Kok nog ijzersterk. De PvdA en de VVD met hun leiders Melkert en Dijkstal zaten stevig in het zadel en het was duidelijk dat deze twee gingen uitmaken wie de volgende premier

van Nederland zou worden. Ook de peilingen waren nog goed en de alternatieven vormden geen concurrentie. Zeker niet toen het CDA ook nog 'ns in een leiderschaps-crisis terecht kwam. De rest is bekend. Fortuyn vaagde in een recordtijd de paarse partijen en hun coryfeeën weg. Reputaties telden niet meer en de robuustheid bleek mee te vallen. Om het anders te zeggen: het vertrouwen in gevestigde, regeringspartijen erodeerde enorm en het vertrouwen in de nieuwe LPF en Fortuyn kwam op. En, het belangrijkste, het individu, de kiezer zat aan de knoppen en had geen, hooguit korte, loyaliteit. Een jaar later maakten de supermarkten de grilligheid van de consument mee toen Ahold in de problemen kwam. Weg vertrouwen. Bedrijven, politieke partijen, instituten, kerken moeten zich allemaal iedere dag bewijzen en het vertrouwen is cruciaal. En nu hebben de banken het vertrouwen verloren bij het grote publiek. De aandeelhouders en de spaarders zijn op drift geslagen. Dat aandeelhouders weg konden lopen wisten we al, maar nu de spaarders en het spaargeld en het vertrouwen, de belangrijkste asset van een bank, wegvloeien, gaat het hard. Kortom, de individuen als klant, als aandeelhouder en als werknemer zweven steeds. En dan is het net politiek, want de klanten, aandeelhouders en werknemers zijn dezelfde personen als de kiezers die massaal gevestigde politieke partijen verlieten voor iets ongewis als Fortuyn. Waarom zouden deze mensen, die het vertrouwen in de banken aan het verliezen zijn, niet massaal gaan kiezen voor alternatieven. Als een politieke partij bijna over night gehalveerd kan worden, kan dat bij een bank ook gebeuren. En we hebben het gezien. Bedrijven, retailers, politieke partijen, kerken, verenigingen, overheid en zeker ook banken zullen steeds helder voor ogen moeten hebben wat de mensen willen, wat hun drijft en wat hun keuzes zijn. Mensen zijn steeds lastiger in hokjes in te delen of ze nu kiezer, consument, aandeelhouder of rekeninghouder zijn. De samenleving is gefragmenteerd. Kiezers zijn zwevend en consumenten steeds meer eveneens. Iedere organisatie moet iedere dag zijn legitimatie waarmaken. Toch is er ook nog verschil tussen een politieke partij en een bank en een verschil tussen het individu als kiezer en als klant van een bank, schreef ik toen in mijn analyse. Als kiezer handelt het individu eens in de vier jaar, maar als klant, aandeelhouder, spaarder van een bank kun je tien keer per dag veranderen. Voor een bank is het risico, dat scherp duidelijk werd toen Fortuyn de politieke arena betrad, nog vele malen groter. Het bovenstaande overkwam niet de Rabobank, maar wel veel andere banken.

En wanneer we het hebben over gespreide verantwoordelijkheid in relatie tot de financiële en kredietcrisis, dan laat het bovenstaande zien dat er inderdaad veel verantwoordelijken zijn. Internationale organisaties en toezichhouders, nationale politici en centrale banken, de top van bedrijven en het bankwezen, maar ook ieder individu dat als aandeelhouder en spaarder voor zichzelf ook steeds winst en meer rendement voor ogen had. Altijd uit op koersverhoging en een half procentje meer rente op IJsland.

Tot slot

Is dit nu het einde van het kapitalisme? Op deze vraag van een journalist aan professor Sweder van Wijnbergen over de huidige situatie zei hij: 'Dit is niet het einde van het kapitalisme, dit is kapitalisme'. Wel zal het kapitalisme op een aantal punten moeten worden aangepast. Deze crisis biedt kansen, zei ook eerder professor Lans Bovenberg. De crisis biedt ook kansen om nu voor enkele fundamentele andere zaken te kiezen dan rationeel meer geld verdienen en doorgeschoten schaalvergroting. Kiezen voor schaaloptimalisatie, betrokkenheid met alle stakeholders en organische groei. Eveneens biedt dit alles kansen voor Europa, hetgeen een plus is op weg naar de verkiezingen voor het Europees Parlement. Is dit het begin of het einde van de globalisering? We zeggen dat de crisis deze omvang heeft gekregen door de internationale verknoopte financieel-economische netwerken en dat de oplossingen ook liggen in de globalisering (EU, G20, IMF, etc.). De reflex is meer nationalisme. Juist voor de Europese en wereldgemeenschap liggen hier mogelijkheden, maar ook voor mensen dichtbij. En dan zijn we ook weer bij het thema van deze avond: bij deze crisis is er een gespreide verantwoordelijkheid voor de slachtoffers, de oorzaak, de gevolgen en dus ook voor de oplossing.

Voor ieder individu. Zo zit gespreide verantwoordelijkheid in elkaar.

| Prof. dr. H.M. Vroom

Gespreide verantwoordelijkheid is een mooi thema. Gerechtigheid, rentmeester-schap en solidariteit zijn op de eerdere avonden besproken. Deze krijgen vorm in gespreide verantwoordelijkheid. Lans Bovenberg heeft de economie al vergeleken met een lichaam waarin allerlei organen moeten samenwerken. Als een deel van het bestel gaat woekeren, woekert het helemaal – dat maken we nu mee. Als ergens in het lichaam van de samenleving het vertrouwen wegvault en individualisme en heb-zucht zich breed maken, heerst er chaos. Beleving van zin, moraliteit, vertrouwen en hoop zijn absolute voorwaarden voor de samenleving en dus ook voor de economie. Cultuur draagt de samenleving als geheel.

Mijn taak is om iets te zeggen over de achtergronden van gespreide ver-antwoordelijkheid. Ik begin met het mensbeeld achter onze cultuur. Althans het mensbeeld dat onze cultuur in ruim duizend jaar een menselijk gezicht heeft gege-ven – niet altijd, maar wel vaak en steeds meer, en ook niet zonder de invloed van anderen.

Mensbeeld

In het christendemocratisch mensbeeld staan een aantal zaken voorop.⁴ In deze traditie menen we dat mensen geen individuen zijn maar altijd in relatie tot ande-ren staan: niemand leeft op zichzelf, niemand leeft voor zichzelf. Dat is de grond van solidariteit. Dit betekent dat mensen niet autonoom zijn in de zin waarop dit woord tegenwoordig fungeert. Het woord is opgebouwd uit twee Griekse woorden, auto's (zelf) en gnomons (wet): in het individualistische liberale denken is de mens autonoom, wat dan letterlijk betekent: de mens is zichzelf tot wet. En dat betekent dat als ik niet mag doen wat ik wil, anderen mijn vrijheid indammen en de wetge-ving hen dat toestaat. Dit is een naïef mensbeeld – je kunt het nuanceren zoveel als je wilt, maar in de kern zijn mensen zichzelf tot wet. Dat is gevaarlijk en onjuist: mensen delen idealen en normen en zijn innerlijk verweven met hun omgeving en volstrekt afhankelijk van wat 'de anderen doen'.

Mensen zijn waardig: elk mens is waardig, begaafd of onbegaafd, autochtoon of allochtoon, enzovoort. De notie van gelijkwaardigheid gaat terug op het schep-pingsverhaal in de Joodse Bijbel. We leven vele eeuwen later en het heeft lang geduurd voor de principiële ongelijkheid van mensen – waartegen het scheppings-verhaal ageert – is doorbroken. Niet alle religies en culturen hebben de gelijkwaar-digheid van de mens even hoog.

Mensen hebben gaven: we kunnen veel, maar we zijn ook beperkt en maken fouten – tijdens deze economische crisis zullen we dat maar niet ontkennen. Niet alleen boeven en kanslozen maken fouten, maar ook bankiers, welgestelden, poli-tici, zelfs docenten – Hele 'witte boorden'. Allen maken fouten; niemand is zonder zonde. We moeten de realiteit onder ogen zien en het woord zonde weer gebruiken. Maar wel goed. Zonde is niet wat je concreet fout doet – dat natuurlijk ook; het gaat

4 | Zie: *Mens, waar ben je?* Een verkenning van het christendemocratische mens-beeld. Den Haag. WI-CDA. 2006.

dieper: het zit in je. We zijn egocentrisch: we kijken vanuit onze ogen en voelen onze buik eerst. Zo zitten we in elkaar. Dat is het slechte nieuws. Het goede nieuws is dat dit voor iedereen opgaat: 'wie zonder zonde is, werpe de eerste steen'. Het goede nieuws is verder dat ons vergeving wordt geschonken. We leven allemaal van vergeving. Dat bidt het grote gebed ook: 'Vergeef ons onze schulden, zoals ook wij hebben vergeven wie ons iets schuldig was.' Dat mensen zondaren zijn – niemand uitgezonderd – en ieder van genade leeft, dat maakt ons gelijk. De een kan niet op de ander neerkijken. De gaven van de een zijn – op het religieuze niveau – niet 100% belangrijker dan de gaven van de ander. Zonde en genade zijn dus geen somber geloof maar de voorwaarden voor een warme, menselijke samenleving. De erkenning van zonde is een voorwaarde voor een 'decent society'. Mensen hebben dus gaven en gebreken, leven niet voor zichzelf en zijn zichzelf niet tot wet.

Overheid, markt, maatschappelijke verbanden

Van hieruit kunnen we inzien waarom verantwoordelijkheden gespreid moeten worden over zoveel mogelijk mensen, alle mensen. Daarom kunnen we ook erkennen dat de overheid niet zo heel veel kan: ook de mensen in de overheid zijn beperkt, weten niet alles goed, en maken (natuurlijk) ook fouten. Dus we mogen niet alle taken in de opbouw van de samenleving – sociaal, economisch, educatief, ... – in handen van de overheid leggen. Dat is de fout van het links socialisme. Alsof de overheid perfect is of zelfs maar zou kunnen zijn. Maar we moeten de rest – wat de overheid niet kan – ook niet aan 'de markt' overlaten. 'De markt' en 'de bank' zijn ook niet onfeilbaar – ook daar kunnen mensen blind worden voor de realiteit. De term 'marktwerking in de zorg' vind ik niet best; het doel wel: meer competitie, niet met de armen over elkaar zitten – want dat is 'gespreide verantwoordelijkheid'. Veel initiatief van de burgers, dat is goed. Dat zegt de liberale visie op de mens ook, maar daarna gaat het faliekant fout: het wil een kleine overheid en verder veel 'markt'. Maar 'de markt' en 'de bank' kunnen moreel gezien niet op eigen benen staan – anders zaten we hier vanavond niet. De grondslag van de samenleving ligt in talenten en waarden buiten 'de markt', buiten het autonome mensbeeld en buiten de macht van de overheid. We moeten gaven van mensen weer als gaven leren zien, en niet voorrechten om meer winst te maken, voor jezelf. We zouden er goed aan doen om inzicht in de zonde weer tot een politiek principe te verheffen: niet om de een beter te achten dan de ander maar juist om de een zich niet echt beter te laten achten dan de ander. Een natie die deze relativering van verdienste niet kent en de realiteit niet onder ogen wil zien, bouwt een toren tot in de hemel, en die valt zo hard om als een bank of bedrijf dat op zand is gebouwd.

De basis: deugdzaamheid en brede verantwoordelijkheid

Voor de christendemocratie is centraal dat mensen in de samenleving zo breed mogelijk verantwoordelijkheid dragen, in allerlei verbanden, en dat de overheid hun gaven en kunde erkent, waarborgt en 'gebruikt'. De overheid laat aan de markt

over wat verkocht kan worden en op de markt hoort; zij waarborgt datgene wat de samenleving voedt en in beweging houdt; ze handhaaft de rechtsorde. De overheid laat de rest over aan de burgers met hun gaven en kunde. Dat heet subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring – dat zijn grote en oude woorden maar u ziet dat het om praktisch beleid gaat.

Waar wetten zijn, zijn mazen

Hieruit blijkt dat de overheid afhankelijk is van de samenleving: de overheid kan zelf geen levensbeschouwing maken en kan geen moraliteit afdwingen. De overheid kan wel wetten maken en beroepscodes vaststellen of laten vaststellen: maar codes maken niet moreel. Moreel ben je niet als je weet wat de wet voorschrijft, maar als je gevoel voor ‘mijn en dijn’ hebt, een ander helpt, iets aan een ander vraagt als je twijfelt, als je de regels in praktijk brengt niet omdat het moet maar omdat het goed is en je het graag doet.

Het inzicht in de beperkte mogelijkheden van de overheid betekent onvermijdelijk dat de waardigheid van de samenleving, inclusief de markt, de banken en de bedrijven, van de deugdzaamheid van de burger afhangt. Zonder deze deugdzaamheid gaat het mis en kunnen mensen in armoede en gebrek worden gedompeld. De financiële crisis en de economische crisis van vandaag zijn misdadig omdat wereldwijd veel van de zwaksten in armoede worden gedompeld waar ze niks meer aan kunnen doen. De basis van de crisis ligt in gebrek aan een realistische visie op het leven en deugdelijkheid. Verantwoordelijkheid is gespreid, en mensen hebben het niet waar gemaakt. We moeten voor de oorzaak niet primair naar de overheid kijken en niet naar de markt maar naar de cultuur, naar onszelf. En de zonde van de bankiers kunnen we gerust zonde noemen – zolang we maar met stenen gooien, want wie van ons...

Vertrouwen en betrouwbaarheid

Tot slot, de hoogte van de morele standaard bepaalt de welvaart van de samenleving en de sociale cohesie. De overheid kan geen moraal afdwingen. Hier spelen opvoeding en onderwijs, traditioneel kerken, modern ook media een grote rol. Maar wat werkt beter, dan dat je als overheid en bedrijf en zorg en onderwijsinstelling enzo voort, principieel zoveel als maar kan de verantwoordelijkheid aan de basis legt waar mensen morele beslissingen moeten nemen. Wordt geen codesamenleving; *waar wetten zijn, zijn mazen*: zorg dat er minder advocaten en rechters zijn; maak mensen – bankiers, notarissen, advocaten, onderwijzers, zakenlieden, loodgieters, ambtenaren – moreel en deugdzaam door hen verantwoordelijkheid te geven. Zorg ervoor dat de menselijke waarden en deugden op de scholen worden benoemd en dat ze in ere worden gehouden in elk regeringsapparaat. En benoem helder wat er verkeerd gaat, zonder mensen als mens te veroordelen. En vergeet het maar dat ‘de overheid’ of ‘de markt’ betrouwbaarheid en vertrouwen kunnen regelen – die zijn van een andere orde. Die zijn afhankelijk van een realistisch mensbeeld. De bankiers

van de financiële crisis hadden een verkeerd mensbeeld; ze zagen zichzelf verkeerd; ze wilden slagen in het leven; ze vergaten dat gaven een gave zijn en niemand voor zichzelf leeft. Een verkeerde visie op de mens heeft gemaakt dat men het belang van de ander niet boven het eigen belang stelde.

Gespreide verantwoordelijkheid

Gespreide verantwoordelijkheid is de vorm waarin mensen serieus worden genomen en worden uitgedaagd om verantwoordelijkheid te dragen en het goede voor anderen te zoeken. Men zegt wel dat de economie niet zonder wetten kan, maar 'waar wetten zijn, zijn mazen': de economie kan niet zonder vertrouwen en vooral niet zonder betrouwbare mensen. Laten ze daar de statistieken maar eens van gaan bijhouden en in plaats van het consumentenvertrouwen te meten, uitzoeken hoe betrouwbaar de mensen zijn – en met welke middelen de overheid, de media, de bedrijven, en elke organisatie mensen kunnen stimuleren tot inzicht in zichzelf en betrouwbaarheid en verantwoordelijkheid.

Mr. Dr. J.P. Balkenende, minister-president.

Prof. dr. R.M.W.J. Beetsma, hoogleraar macro-economie aan de Universiteit van Amsterdam.

Drs. H.Th.M. Pieper, secretaris van het Verband Katholieke Maatschappelijke Organisaties.

Drs. P.L.B.A. van Geel, voorzitter van de CDA Tweede Kamerfractie.

Prof. dr. A.L. Bovenberg, hoogleraar economie aan de Universiteit van Tilburg.

Dr. Th. A. Boer, Universitair Docent ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht en associate bij het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht.

Mr. drs. J.C. (Jan Kees) de Jager, staatssecretaris van Financiën.

Prof. dr. Th.E. Nijman, Wetenschappelijk Directeur Netspar.

Dr. G.J. Buijs, universitair docent politieke en sociale filosofie aan de faculteit der wijsbegeerte aan de VU te Amsterdam.

Mevrouw M.J.A. van der Hoeven, minister van Economische Zaken.

Mr. F.A.M. van den Heuvel, voormalig senior vice president corporate banking Rabobank.

Prof. dr. H.M. Vroom, hoogleraar godsdienstwijsbegeerte aan de Faculteit Wijsbegeerte en Theologie aan de VU Amsterdam.